

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснити ся. Вона напруго кинула ся в ліжку, затрепала ногами мов підстрілений птах, розмахнула руками мов потопаючий, і вдаривши ся одною рукою о деревяну побічну ліжка, закричала кризь сон:

— Ратуйте! Ратуйте!

В тій хвили збудила ся і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очи блудили в пітьмі, що панувала у ві покою. В грудях живо трепало ся серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледво розбуркана думка не могла відразу похопити ся і мов птиця під градовою хмарою метала ся і била ся між якоюсь темною тривоگوю, а невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилиєю був сон, а не ява.

— Господи переміни і заступи! Во ім'я Отця і Сина і святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякала ся! Як страшно, Господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й доси трясу ся. Тьфу, щезай маро!

І вона ще раз перехрестила ся і почала шептати молитву. Та молитва не успокоювала єї. Широко витріщеними очима вона силувала ся просверлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де певно вже мусіло світати. Та вікно — одиноке вікно в єї спальні — було завішене килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на пів слові і проворкотіла гнівно:

Жите і Слово

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ 117. 21575

21525

— Ах, опять отой килимок! Господи, додай міні терпливости з отсею поганю!

І вона здушеним ще, півсонним голосом силувала ся крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у єї горлі. Чи то тому, що спала горілиць зо звішеною в низ головою, чи під впливом сонної змори, кров єї бухала ще сильно до голови і захалувала дух у груди, а се ще збільшувало єї глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджу ся єї! — в рознуці прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! замучать вони мене своїм непослухом!

І гнівно зціпивши зуби пані Олімпія добру хвилю сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити диханє, і прислухуючи ся рівномірному, здоровому сапаню Параски. Ота Параска, то була молода, вісімнадцятилітна служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, від коли у пані почали ся припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусіла спати разом з нею в єї спальні. Пані в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала і кидалась, і тільки присутність другої людини могла єї упокоїти. Та Парасці, зайнятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама бояла ся єї сонних криків і воліла-б була супокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того пані звикла була будити ся дуже вчасно, і в таких разях, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взяла ся на спосіб. Що вечера, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоби раніше промінє не продирало ся до спальні, міркуючи, що в таким разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значить ся, і йїй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівала ся і сварила на неї. Параска з упором властивим тупій та лінивій натурі не покидала свого звичаю і тим доводила паню до рознуки, тим більше, що гробова пільма в спальні в разі єї припадків іще збільшувала єї тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска і не думає встати. Вона спить на землі, на сівнику, без подушки, поклавши тільки якесь шматє під голову та накривши ся грубою веретою. Рівномірно роздає ся єї здорове сапанє; видно, що сон єї твердий та спокійний і що можна б єї й на поле винести, а вона б не збудила ся. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна успокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжку та накрила ся колдрою, хоч у спальні було тепло,

аж душно. Та зо сну вона зовсім вибила ся. Уява збентежена сонною зморюю почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в єї голіві мигнула думка: а нуж який злодіяка закрав ся до сїней, повзе до єї спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикають ся, в сїнешних також замок поцсований. Та се пусте! Параска, лежачи тутже перед дверми спальні, притискає їй мов здорова колода: коли б хто хтів нічю вїйти до спальні, то конче мусів би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносили ся до неї з надвору. Під церквою вартівник закричав „Осторожне з огнем!“ Чути навіть, як опісля закашляв ся и почупкав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвінницею. В курнику запіяв когут, а за ним обїзвали ся й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій аллеї, що по за садом тягла ся аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні і засівши в густім жасміновім корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком! патиком! патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схаменись! Схаменись!

Пані Олімпії мов мурашки по за спиною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила єї. Чим більше вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щечече соловії, тим виразнійше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навїяли на неї те чутє холодної тривоги, яке лишило ся було по єї сні. І разом з тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяцїв не переставали єї мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із єї серця.

Їй снілось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвитуча мов рожа, в рожевім убраню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхає ся, усе єї нестить, усе любуєся нею. І сонце і цвіти і повітрє і люде. Молодіж липне до неї, панічі з вайчільнійших родин у краю роєм крутять ся довкола неї. Молодечі лица, то круглі то подовгасті, обліті здоровим румянцем то сантіментальною блідістю, з чорнявими, пещеними вусиками і без них, з очима то огнисто блискучими, то немов увядаючими від горячого чутя, хмарою носять ся довкола неї, мов лица ангеликів довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, закоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажаня. Їй

люба ота душна атмосфера подиву, зависти та бажаня, але єї не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, ціліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне єї з блискучого та запахучого світа салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку и тепленьку кімнатку в обширних офіцинах, що від двора єї батька вибігли геть геть у сад, немов сховали ся під розлогими липами. Там живе учитель єї братів, молодий студент філософії Нестор ДЕРЕВАЦКИЙ. Що тягне єї туди, до єго покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами і рисунками, з таблицею до писаня, з м'якими кріслами в ряд уставленими перед масівним дубовим столом замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, котрої едукація вже скінчена і котра не має обовязку, так як єї молодші брати і сестри, нудити ся над книжкою та скриптурами?

Вона й сама не знає, що єї туди тягне. Нестор, молодий чоловік літ 28, не то що некрасивий, а так собі, не поганий, та й нічим особливим не визначає ся. По верха судячи ані не рівняти єго до тих молодих елегантів, що окружують панну Олімпію. Тільки в устах єго, в мові сидять могуті чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що з разу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільнім столі з усею графською сімєю, вона ніколи не вимовила до него й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміня єї світла, та котрої вона не добачала. Аж раз брати затагли єї на лекцію пана Нестора. Вона слухала з разу рівнодушно, потім чим раз цікавіше, розговорила ся по лекції з Нестором і відкрила в єго словах якусь дивну мельодійність. Від тоді почала частійше ходити на лекції, заявивши матери, що яко старша хоче пильнувати, щоб молодші брати і сестри вчили ся пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

Як се сталося, що вони полюбили ся з Нестором? Хто перший сказав слово, хто і яким способом виявив чутє, що запалило серця обоіх молодих людей? Пані Олімпія і доси сего не тямить і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила мов сама не своя, мов потонувши з головою в якісь рожеві тумани. Се були найкрасші дні єї життя. Чом вони минули? а коли вже мусіли минути, то чом хоч троха довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав єї любовне воркування з Нестором і розповів єго матери, а мати передала батькови. Ані мати ані батько не мовили Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеви,

тільки коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені а офіцину порожною. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували, посадили на бричку і відвезли на дворець залізної дороги. Пані Олімпія тямить и доси ті гіркі, сердечні сльози, що проливала сховавши ся в густі корчі парку по вислуханю сеї вісти. Але і вона так само як єі родичі ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною слезиною, ані одним спомином не виявила єі перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чує на дні серця, залила слізмами і присипала пилом забутя. Була ще молоденькою дівчиною, та все таки знала, що графській доньці іменно так треба зробити, коли їй трафило ся таке нещастє полюбити плебея.

Сонна змора тягне єі кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вохко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий корідор, погано освічений і давно-давно не провітрянаний. Сперте повітре каменем налягає на єі груди. Дрож проходить по тілі, а єі рука стискає щось таке холодне, слизке та огидливе... Ох, та се рука єі судженого, графа Торського, що товаришував ще з єі батьком за єго молодих часів, а розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоровлє і маєток, вернув до краю, щоб ратувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши єі, молоду, вродливу і посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде мабуть чи не найліпша, і зараз же приступив до діла....

Сонна змора все далі і далі, все глубше і глубше тягне паню Олімпію по дебрах єі холодного та непривітного аристократичного житя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирає ся з мужем у подорож поселюбу до Італії. Та обоє доїздять тільки до Монако і тут муж єі програє більшу половину єі посагу. Мов важкі дожджові хмари висять над душею пані Олімпії спогади єі медових місяців, прожитих з графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертають домів, граф грозить, що продасть остатнє село, яке єму лишило ся з єго родових маєтків — отєі самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би їй виконав своєі погрози, бо до Монако тягло єго далеко дужше, ніж до молодої та вродливої жінки, що побіч єго спальні, в пишнім будуарі, обвішанім коврами й зеркалами та наповненім пахощами проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графови думало ся. Після одної дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він впав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Єму поразило руки й ноги, так що не міг рушити ся з місця, не міг ложки до

рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяря, п'яниці та вівера разом зробила ся безпомочна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжко і знов піднимати, а котра за все те відплачувала ся тільки цинічними жартами, лайкою та прокляттями.

Соина змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, повижевя і сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почало ся жите, о якім їй перед сном і в сні не снило ся, і в казках не чуло ся. Хорій граф тиранив єї без милосердя, ломав сістематично всі єї вподобаня і привички, єї волю і єї душу. Той полу-труц, безсильний і безгомичний, власне через свою слабість зробив ся єї найлютіїшим катом. І коли б хоч іскорку співчутя, хоч крапельночку любови, признаня і тепла мав він для неї! Ні, тільки цинічні жарти, наруги і шшиганя, від котрих уся кров у ній ледом стинала ся. І чим покірнійше вона гнула ся, чим пильнійше служила єму, тим гіршим, капризнійшим робив ся той сорокп'ять-літній старець і в очах єго на єї вид блискали зловіщі іскри ненависти. За що він ненавидів єї? Що вона єму злого зробила? Вона ніколи не питала єго об тім. Єї серце замкло ся до него ще від часу побуту в Монако, і не відімкло ся вже ніколи.

А тимчасом здоров'є графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та за те жолудок поздоровшав. Безпомочність змусила графа до правильного житя, до діети. Він не міг тепер пити ані грати в карти, мусів йісти те що єму давали і коли давали, і се вийшло єму на добре. Почув апетит, найідав ся в смак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щоках єго почав виступати румянець, навіть передчасно вилисїла голова зачала вкривати ся новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав і дякував Богу, що не дав єму продати Торок. Був се, будь що будь, гарний масточок, зложений з двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів вірного поля і сіножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового ліса. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не йїздив нікуди, не програвав і не гайнував, масток під управою совісного управителя очистив ся від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по панськи і ще й відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціалістів, укладала весь господарський бюджет і гроші держала в своїх руках. В тій роботі находила хоч в часті осолоду після тих мук, які день у день приносило їй спільне жите з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімнії, приводячи її на память цинічні та безсердечні насміхи та наруги графа.

— Скучно вам, графине, зо мною калікою панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б Богу помолили ся, щоб мене чим скорше зібрав із сего світа.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучив ся, — додає він з їїдим насміхом, — а ви б за муж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирости, маєте вже на думці кавалера, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — говорить вона затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Се дуже гарно! — іронічно підить граф. — Тільки ось що лихо! Не дуже мабуть ваша молитва щира, бо я чую ся здоровішим. Може б вам, графине, діточок хотіло ся?

Сльози бризками бризкають з її очей, але вона зціплює зуби і не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку її завдає її заслужений мучитель. Мовчить відвернувши ся, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко — чудо, що за люба розривка була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чоґож ви мовчите? Правду я говорю?

— Правду.

— То то й є. Та щож, біда моя, графине, я слабій! я немічний каліка, не можу сповнити свого обовязку. Терпіть, графине, чень Бог і над вами змилуєсь!

Пані Олімнія дуже добре розуміла кроваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусіли день і ніч пильнувати графа і почувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чі се діти, гляділа на них з ненавистю, та все таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день у день на ті докази невірности свого мужа, поштуркувати їх, обходити ся з ними, з графською кровю, як зо щенятами та смітем і знати, що й на будуще жеде їх житє щенят та роль смітя в суспільности. Куди, куди поділа ся рожева, запахуща атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькови!

Сонна змора мов невмолимий кат шарпає і рве її далі, ще глубше в безодню, в непролазну пільму і гніль і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить міні сего пекла? Чи не досить я перетерпіла?

— Ні — говорить твердий, невмолимий голос. — Ще в твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи єго сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. В хвили, коли горе єї доходило до краю, коли їй здавало ся, що ось-ось одуріє, явило ся щось мов полекша, мов проблиск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явив ся він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавила ся чути від часу, як бачила єго в імпровізованій домашній школі у свого батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явив ся їй таким, яким вона ніколи не надіяла ся єго побачити. Єго поява і притягала і відтучувала єї, збуджувала рівночасно пошану і обридженє. Він явив ся попом, але попом здичилім, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, з далека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива стає ще тепер перед нею єго постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Єго очи, колісь такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, тепер погасли, запали ся глибоко і бігали в ямках мов сполохані. Чари єго бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз у раз путав ся в словах, гикав ся, уривав на половині реченя, так що граф по єго виході з звичайним своїм цвізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сему треба дати презенту!

А прецінь він при всім тім був священником. Єго духовний стан домагав ся від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити єму тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію єго житя — не так може розвідала, як доміркувала ся єї з єго урваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила єї до него. Аджеж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і не самовільно, була причиною єго зруйнованого житя, розбитих надій. О, пані Олімпія тепер добре вміла відчути ту важку та сумовиту історія бідного здичілого попа!

Полюбивши єї і стративши всяку надію позискати єї руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятив ся в целібаті. Саме тоді почув, що вона вийшла зауж. Власти духовні полюбили єго; був спосібний, покірливий, працьовитий. Єму всміхала ся висока кар'єра єрархічна, та серце єго боліло, не давало єму забути втраченого щастя. Швидко дізнав ся про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала єї душу. Він любив єї щиро і кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила єго душу, на довгі дні відбирала єму спокій, робила єго неспосібним до праці,

до думаня. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихиту до народних шкіл в однім невеличкім та глухім місточку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїзжих людей він хоч в ряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісти, тим важкішим тягаром падали на душу о. Нестора, тим довше мучили єго. І він забажав ще далі втекти від світа, здичіти зовсім. Попросив ся на парафію до одного з найглухійших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без переписки з ким небудь, зайнятий обов'язками свого стапу та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народа прихід був дуже мізерний, треба було зайняти ся господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзєю, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником і садівником і пасічником. Та все таки серце єго не могло успокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїла ся з верха, то полишила по собі важку мелянхолію, огірченє і вічне невдоволенє. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з него не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі єго поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все таки не любили єго, немов жахали ся того холоду, що сидів у єго серці і віяв від него довкола.

По кількох літах побуту в тім гірськім гнізді о. Нестор сильно змінив ся. Постарів, згорбив ся, зробив ся зовсім непривітний і неговіркий. Зверхній єго вигляд був занедбаний, одежа вбога і дуже часто не чищена. В селі говорили, що він скупий, ба й єго власні слуги жалували ся, що кормить їх погано. Єму вдало ся кілька разів дуже користно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшли ся в єго руках, почали звільна розпалювати єго жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло привязати ся, почало помаленьку привязувати ся до грошей. О. Нестор з разу і не спостеріг ся. Єму здавало ся, що він не вибігає з границь господарської ощадности, коли тимчасом душа єго чим раз глибоше всасала ся в нову страсть до складаня і громадженя грошей, а ум єго, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затінювати ся під впливом тої нещасної страсти.

Спам'ятав ся о. Нестор аж тоді, коли було за пізно, коли запримітив, що єго нова страсть пожерла єго старі спомини і старі терпіння. Пристрастивши ся до збираня грошей, він забув про Олімпію, а хоч

інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являла ся ему мов якась далека, бліда тїнь, котра нічого вже не ворухила в его души. І от коли по довгих літах, переглядаючи „Епархіальні відомости“ побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила его давнїйша улюблена, в серці его не обїзвав ся ніякий голос, а тїлько в умі почали метати ся цифри більших доходів: число моргів ґрунту парафіального, богатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подав ся на ту парафію і одержав єї.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханєм. Вона тоді була ще релігійна і попівська ряса сама по собі збуджувала в нїй чуте пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождім слові гикав ся, путав ся, що й одного реченя не вмів сказати до ладу, що говорив тїлько про збіжє, картоплю та худобу — не вже се той самий Нестор, що колись разом з нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже житє, та все таки їй бажалоє би, щоб хоч він явив ся перед нею сильний, ясний та повний співчутя. Їй так хотїло ся, так треба було оперти ся о когось, хоч хвилечку свобідно відїтхнути, хоч на момент забути про те пекло, в котрїм жили єї дні й ночі. А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала радше почуте жалю а то й відрази, ніж те почуте, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все таки блиснув огонь. Не ясний полонїнь, що світить і грїє і промінїстими хвилями ширить довкола себе вдоволенє, супокїй, щастє. Блиснуло понуре миготїне жевріючого під попелом вугля, що пече і пожари розводить, що прогризає і нївечить усе, до чого доторкнеть ся. І до неї доторкнуло ся те вуглє, розранило остатнїй петкнутий доси куточок єї серця.

Вона рідко видала о. Нестора, котрий занятий був своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, їдучи зо двора на фільварок, зустріла его на леваді, що зеленою скатертю простирала ся між двірською липовою аллеєю а супротивним узгірєм, на котрїм находив ся фільварок, а обїк него також попівське поле. Зустріли ся, о. Нестор поклонив ся графїні пизенько і якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусїдством графїні. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як ему подобаєся нова парафія, як жилоє ему в горах? Він помалу оживив ся. Набуте в горах здичїне троха вже відіало від него. Нараз графїня закинула розмову на ту тему, котрої видимо найбїльше бояв ся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свїй побут у Горплїсах?

Він заметушив ся. Палиця випала з його руки і він швидко схилив ся, щоби підняти її. Графиня зупинила ся і пильно, на вид спокійно вдвляла ся в него.

— Ясне — ве - ве — вельможна графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоби не зустріти ся з її поглядом.

— Ви вже мабуть навіть забули, як мене по імя зовуть! — сказала вона зовсім спокійно і ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушити ся і витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвівші очі. І разом в його зачерствілому серці отворила ся давня, здавалось, зовсім загоєна і мохом поросла рана. І він заговорив, з разу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавнійше і смілійше.

— Ясне ве... ве... вельможна графине! Зволите жа... жартувати! Насміхати ся наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та по що се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах закріб ся, між Бойками, між волами та вівцями. Щоби вас забути! Щоби про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміяти ся зволите!

І сей дикун, ся руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целібе заплакав. Заридав мов дитина і почав утирати сльози рукавом своїм рясн.

В голові пані Олімпії все мішає ся після сеї хвили. Жаль і надія, обриджене і роскіш, гризота і радість, усе валить клубами на її душу, безладно, могутче. Вона кидає ся на ліжку і махає руками, мов прогонюючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть в уяві не хоче ще раз перемірювати крок за кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу — сповідь з власного життя перед о. Нестором — її пізніші розмови і зносини, — вроджене сина — смерть мужа — пожар двора — і ті важкі літа, що потягли ся далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, усе те разом збирає ся довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, в котрому її зав'язано і в котрому вона дується ся, дується ся, кидає ся і кричить добуваючи остатніх сил, в передсмертній трівозі, в безтямній розпуці:

— Ратуйте! Ратуйте!

Два місяці вже оті сні, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшила ся, але щораз побільшуєсь. Чим се скінчить ся? Пані Олімпія іноді в сурйоз лякає ся, щоби не

одурила. В день її здаєсь, що ходить здорова, а скоро в ночі голова до подушки, зараз у крові починає грати горячка, в мізку ворухать ся дивні, страшні мисли. І дармо вона силує ся прогонювати їх! Вони мов налазливі оси все крутять ся довкола неї, все бреньять і жужжать і сверлюють серце своїм жужжанєм.

— Чи се Бог покусу на мене наслає?—міркує пані Олімпія, — чи може злий дух до душі підступає? Господи, вглянь ся надомною!

Вона молить ся з широко отвореними очима. Боїть ся зажмурити очи в п'їтмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. В кінці з геройським усилям вона встає з ліжка, мацаючи підходить до вікна і відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі Боже! — вириває ся з єї уст. — Уже свитає! От-от уже сонечко покаже ся!

І вона підходить до Параски, що простерта горілиць, скотивши ся з сінника, спить на голій долівці, і торкнувши єї босою ногою в голову кричить :

— Параско! ну, Параско! пора вставати! чуєш мене? Параско!

(Далі буде.)

Іван Франко.

Жієня про Роланда.

Старофранцузький епос.

I.

Король Карло, великий наш волóдар
Цілих сім літ в Іспанії провів,
По моря край здобув гористу землю;
Нема вже замку, щоб єму опер ся,
Нема цілого города ві муру
Крім Сарагосси на верху гори.
Марсіль король там, безувір: він молить
Аполліна*), він Магомету служить,
Гей не минуть єму за те біди!

*) Аполлін — бог знищення і заглади. Побіч Аполліна та Магомета загадуєсь дуже часто й Терваган. Се слово повстало изъ латинського „ter magnus“ (у Греків „τρισμύβητος“), що відносило ся у Римлян до Гермеса.

„Бодай же ви не зазнали
І на віки,
Як то тяжко йти світами
Як каліки!

Заріче 23 октября 1892.

„Бодай же вам не снило ся
Серед ночі,
Як то гірко вандрувати
В світ за очі!“

Олекса Ходовицький.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

II.

— І по що ти, бестіє, раз у раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — ляжла пані Олімпія Параску, що раптом збуджена зо сну схопила ся на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та бігмеж-то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючи ся з місця. — Се певно Гади́на. Він тут щось порядкував вечером у покою.

— Гади́на, Гади́на! — гнівно відмовила пані. — Тобі щоб тільки на кого небудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скариж то мя господи, що ні! — божила ся Параска.

— І не божи ся на дурно, ти погане насіне! — крикнула пані. Знаю я тебе так само, як і того твого Гади́ну. Обое ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже певно всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неділя.

— О, так, вам аби неділя! То що, в неділю йісти не треба? Бігай, збуди Гади́ну, нехай зараз біжить до пахтяря по молоко і сметанку. Не бій ся, той певно давно встав і корови подоїв. Може вже й до Львова поїїхає.

— Як поїїхав, то молоко й сметанку для ясної пані лишив у пивниці, — успокоювала Параска, очевидно мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позиваючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку і кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухню. Старий Деменюк певно вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернула ся від неї, вона підняла обі руки до лівця і закрививши вказуючі пальці немов різки приложила їх до чола, а перекрививши лице, зробила огидливу гримасу в сторону пані, помахала головою і прожогом кинула ся бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіткнувши ся о стару масницю, котрою були підперті сінешні двері.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю під двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою, так що посудина з луком покстила ся геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помстити ся на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тимчасом узяла ся до своєї туалети. Вона вмилася і причесавши перед зеркалом сиве та буйне ще волосє, наділа свою звичайно чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїти ся — раз що по смерті мужа відносини масткові геть-геть поцсували ся, а по друге — не було й для кого. Сім'я єї не то відшурала ся, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, тож і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравши ся, графиня виходячи накинута поверх сукні таку-ж чорну мантильку, бо літній, росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була заразом єї канцелярією і уборною, пані Олімпія озирнула ся довкола з якоюсь турботою, мов з острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що єї окружали, знала, що всі єї ненавидять, що ніхто єї не любить і добра їй не бажає, і жила між ними мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті єї мужа і пожару двора, вона не мала спокою. Все переслідувала єї тривожна думка: а нуж ті люде, ті дикі звірі кинуть ся на неї, розірвуть єї! Вона з разу думала лагідним обходженєм підобрити їй, але швидко з переляком побачила, що лагідне обходженє тільки осмілює, розбухляє їй, а зовсім не привертає їй серця до неї. І вона знов вернула до свого давнього способу: держати „ті bestii“ з далека від себе, на кождім кроці давати їм почути свою погорду. От тим то й жила вона в вічній острасі. Убють, обрабують — такі картини раз у раз вертіли ся в єї уяві. Виходячи вона озирнула

свою спальню по старій привычці, хоч і знала, що рабівник, коли б в єї неприсутности сюди дістав ся, не найшов би майже нічого такого, що би єму оплатило ся забрати. Правда, горіхова шафа для убраня, магоньовий викладавий столик для тоалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шуфлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волося, а в комоді також не великі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімпії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована і міцно замкнена скринька — каса пані Олімпії. Та тільки біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані по дні. Та про те пані Олімпія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо в день, і виходячи замикала віконниці з середини, а двері на колодку з надвору.

Зо спальні пані Олімпії виходило ся в вузкі і темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись в тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так що по полудни сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав „салон“ — обширна кімната, прибрана сяк-так по панськи, та звичайно замкнена. Єї відчиняли тільки для „гостей“: прийїде часом у село комісар або лікар або навіть пан староста, чемність велить зайїхати у двір, і от пані Олімпія хоч в душі клине нахабників, все таки рада не рада відчиняє „салон“, провітрює і отоплює єго і приймає гостей. В остатніх часах син єї троха частїйше заставляв єї відчиняти салон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — троха мішане, та за то голосне і веселе товариство. Тоді салон графині наповняв ся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою ріжних перфум, котрих уживали ті „добре виховані“ молоді люде — бо звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адає Торєський. До пізної ночі пили чай, грали в карти або вели ся широкі розмови. Пані Олімпія була одинока жєнщина в тім товаристві, та все таки чула ся в своїм елементі, чула ся між рівними собі, віддихала душею після того ненастанного пригнобленя, в котрім плїло єї житє. Правда, сносїб житя сина був для неї жєрелом незлічених прикростів і турбот, та в молодїй, веселїй кумпанїї вона забувала про все і вдячна була синови за ту розривку.

Ось і нині вона надїє ся тих гостей. Адає учора сам прийїзджав із фільварку ще в ранці. Вчора по обїді він поїїхав до Львова,

а сьогодні к обідови має вернути з кумпанією. Пообідають на фільварку, де Адась отсе перший рік трібував сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімпії бажало ся подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила у жида, що арендував двірське поле wraz з худобою і торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спустити ся, вона убравши ся як мога швидше і замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвірє, щоб самій усе доглянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвало ся з єї уст і вона глибоко відітхнула, захинуючи в груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітре насичене було пахоцями липового цвіту та жасміну, що здоровими куцями обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімпія поперед усего звернула очи на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. Пятнадцять літ, від смерти мужа, оті згарища єго двора стояли перед єї очима — понурі та непривітні, як єї згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе, єї очи. Не було на світі місця, котреб вона так горячо, завзято ненавиділа, як оті згарища. Аджеж тут безсердечний тиранич мучив і катував єї довгі-довгі літа! Тут убито єї молодість, потоптано єї красу, скалічено єї душу, затроєно серце і думки! А прецінь пані Олімпія не могла перейти через подвірє, через вулицю, через сад, через алею, щоб з кожного місця не озирнути ся на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якомь вражали єї серце, будили холодну дрож у всіх сугавах, мов німа, таємна а страшна погроза. По смерти графа люде в Торках довго розповідали, що небіщик граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне і ридає. Графиня не вірила тому, гнівала ся, коли хто передавав їй єї оповіданя, та про те смертельно бояла ся ніче вийти на подвірє і поглянути на згарища. Чи мала-ж би се бути правда? Чи мав би єї мучитель ще й по смерти не давати їй спокою? Не раз і не десять збирала ся пані Олімпія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати сей замір. То живва наглі випали, то буря робітників розігнала а потім град збіже виток і гроші відложені на випратанє згарищ ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімпію жити під ненастанним вражінем сеї ненависної руїни.

— Та вже тепер, коли мій плян удасть ся, то певно поперед

усього сі згарища кажу вивезти і пляц очистити, — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехрестила ся і відвернула взір в протинний бік, на подвірє і малі офіцини — низенький а довгий будиночок, що ограничував подвірє насупротив тої офіцини, в котрій була єї спальня і салон, і одним кінцем вганяв ся в сад. В тій самій лінії, що „велика офіцина,“ але віддільно від неї, стояла обширна стайня, а далі мурована возівня. Будинки ті з двох боків обграничували обширне подвірє, перерізане півперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до угла возівні, а к заходови добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довша і вбігала ще в сад — очевидно пізнійше добутованим помешканєм, зложеним з двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною уривав ся, пришираючи до штахіт, котрі обколювали маленький цвітовий городчик перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвірєм, пильно озираючись на всі боки. В малій офіцині поміщалась служба локай Танаско Гади́на, кухарка Гапка і старий Юрко Деменюк, коли сь гуменний, а тепер, коли графиня хозяйства не вела і поле здавала жидови в аренду, пасічникта загальний доглядчик. Тут була, й кухня і покой для пахтаря, що арендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем.

В кухні вже палило ся. Дим рівним, синьовато-рожевим струмочком плив із коми́на прямо в гору, немов силкував ся вибігти по надвершки розлогих, вікових лип, що немов величезні темнозелені голови бовваніли по за невисоким дахом офіцини. Та колиб не той дим, можнаб було подумати, що все оте обійсте, окружене старезними липами, немов відгороджене від світа, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки соловії лящали між гильками липи. Пахтарь давно вже подойів коров і поїхав з молоком до Львова, єго па́стух погнав коров на пасовиско, Деменюк ще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все таки пані Олімпії немилою була ся тиша в білий день, і вона почала пильнійше прислухувати ся і приглядати ся, що робить єї служба. Вона тихо, з вільна перейшла півперек подвіря, колись гладко утопаного, а тепер зарослого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоби заглянути до середини. Вона йшла близько стіни, крадучись звільна, та роблячи вид, немов і не думає ні про що. Служба добре знала сей єї поганий звичай.

— *Zaczniście wargi wasze chwalić pannę świętą!* — роздав ся нараз в кухні побожний спів Гапки. Була се старковата вже дівка, що

виховала ся при дворі та не виїшовши замуж так і лишила ся тут Колись вона була веселої вдачі, гуляла і з паничами і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страченє дитини, та вернувши відтам, як одинокий здобуток тюремної цивілізації винесла непоборимий нахил до побожности і до проклять. В єї голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліаль: множество набожных пісень та молитов, котрі шептала раз у раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще може більше множество найпоганійших проклять, котрими сипала на право і на ліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенула ся, почувши той голос.

— Ну, розспівала ся! -- буркнула вона. — Та вже, нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж колиб мала клясти. Хоч то здає ся — мигнуло їй у думці і у сміх перебіг по лиці, — що пан біг так само не слухає єї побожного співу, як і єї проклять.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов на бік, перейшла через подвірє і пішла заглянути до стайні, котрої двері були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний з шептаними і здавлюваним сміхом. Пані етишила ся, притулила ся до етіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі бояти ся? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай міні спокій! -- відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяй богу, що тебе не одурю! В осени поберемо ся.

— Знаю я таких як ти. Поберемо ся, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бій ся! Ходи!

Гадина очевидно силою трібував спонукати Параску, та вона була сильнійша від него і понхнула єго так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею! — маркітно мовив Гадина.

— І не говори! — відмовила якомсь неохітно Параска, шелестячи соломною.

— А хочеш замуж за мене йти, правда?

— Овва! Таке міні велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

-- Але за другим не буде тобі так як за мною.

— Говзери! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гади́на нахили́ючи ся до неї. — Я вже нині маю стілько, що міг би грунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки не Торки, але буду мати стілько, що буде до смерти і для нас і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяй богу, що нікому не скажу!

— Та не присягай ся! По що тобі се знати? А в тім хто знає, може й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гади́на.

— Ій богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потому. Нині вечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, так слухай же. У нашого ксьондза — —

— У котрого?

— Та у старого, того, що тут у офіцині живе. У него є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі!

— Те, що в шпаркасі, то осібно. Але є й готові. Він їх усе переховує, що день у інше місце. Купочку тут, купочку там. Я его давно вже підстерігаю, та осторожний ушпр. А найбільше пес на перешкоді. Все, скоро я троха наближу ся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цаннув.

— А багато?

— Параско! Параско! — роздав ся в тій хвили з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе бог забув і всі святі, як ти про роботу памятаєш! Параско!

— Ой лишенько! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить! Післала мене по дрова, а я тут з тобою забалакала ся. Пусти!

— Та побудь іще хвилечку! — просив Гади́на.

— Нема́ часу. А то ще стара ушприця́ прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні і майже лицем в лице на-ткнула ся на паню Олімпію.

— Ой Господи! — скрикнула вона і задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала єї пані. — З ким тут розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши в стайні легкий шелест і знаючи добре, що Гади́на одним скоком був уже на поді, а другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Гапка післала за дровами.

— Та тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати троха соломи на підпал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скариж то мя господи, що ні з ким.

— Ах ти прокляте насінє! — сердила ся пані. — І в живі очи міні смієш брехати! Аджеж я сама чула! Ге́й ти, Гади́но! — крикнула вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажи ся сюди!

— Та де тут ясна пані якогось Гади́ну бачили? — говорила Параска зовсім уже осміливши ся і думаючи, що пані прийшла тільки на крик Гапки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні і почала розвирати ся за Гади́ною, а Параска тимчасом, рада, що таким дешевим коштом позбула ся єї, побігла до дривітні, що була обік возівні, швидко набрала наручє дров і побігла до кухні, ще заким пані ввійшла зо стайні.

Пані чогось уся дрожала. Підслухава розмова неначе сахнула на неї чимось таким поганим та огидливим, що їй не повинно було виявлати ся під отсим чудовим, темноснім, погідвим небом, серед нахо-щів лип та співу содовіів. Не бачучи Гади́ни в стайні вона мов у не-тямі почала шелестіти соломою в жолобах, заглядати в засіки та по під жолоби, шукаючи, чи він там десь не сховав ся. Далі зупи-нила ся.

— І по що властиво я єго шукаю? міркувала вона. — Чого міні від него треба? що я єму скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль, огида! В них вони почались, в них родились, в них живють, в них і пропадуть. Чи я маю їй ви́мати з тої калюжі? наvertати з тої до-роги, що так відповідає їй натурі? О ні, чорт з ними! Нехай їдуть, нехай бредуть! Аджеж обоє вони — єго діти, мого мучителя, мого ті-рана! Аджеж обоє вони, заким іще на світ прийшли, вже були наругою для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє до-

бре імя! Нехай ідуть тою дорогою огиди і ганьби! Я їх певно спитати не буду!

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекусувала єго зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка єї тимчасом перескочила на інше.

— Але злодюга отсей Гадина! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що се значить ся, що він обіцював їй сими днями мати ще більше грошей? Не вже він мав би — — ? Треба буде остерегти старого. Або ще красше — — що то pomoже єго остерігати? Красше хіба самій єго пильнувати. Можеб Адаць — — Та ну! Чорт з ними з усіма! Побачимо!

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту, влазливую муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітре, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити плян нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь отворені вікна кухні доносив ся голос Гапки — сим разом уже зовсім не побожний спів, хоч бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпаде ся під вашими ногами та не проглине вас?

— Алез Гапко! — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєш ся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Гапка. — Хіба я не бачила, як ти замісьць до дривітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бій ся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до него біжиш.

— Та який він? Хрести ся та мов оченаш! — відбріхувала ся Параска.

— Я тобі вчитаю оченаш, не бій ся! — торохтіла Гапка. — Єй дівко! Коли вже встиду в лиці не маєш, то повинна биєш хоч бога бояти ся! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гилі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий забє! Земля під тобою розстунить ся!

— Та скариж то мя господи, коли я з ним що небудь!... божила ся Параска. — І чого ти мене чіпаєш ся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпає ся, що в смолі кіпнить! Я

до неї говорю, як до доброї, а вона міні ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі що хочеш! Про мене й вішай ся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та заціпило оту хавку, то певно ліпше б було! — буркнула злісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру мабуть мила, і вибігла з кухні. Та в дверех зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер з нею, вхопила коновки і побігла по воду, воркочучи по дорозі: „Чума проклята!“ Чумою в дворі і в цілім селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані вийшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричала ся? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печи. — Нині свята неділя, цілий світ радує ся, а ти вже кричиш і клинеш на ціле подвірє.

— Але бо то, прошу ясної пані, невтримана година з тою поганю! Я не знаю, чи є де в світі поганійші люде, як тут у нас зібрали ся.

— Ну, таї що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями їйх направиш? От волілабись богу помолити ся за їйх душі, щоб їйм бог дав отямити ся та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молю ся? — скрикнула Гапка, не розуміючи паниної іронії... — Аджеж молю ся й за них, бог би їйх тяжко побив! Але сумліне міні каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані встаючи, — покиньмо про се говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок!

— Та я вже дещо троха міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна би курячу потравку з рижем.

— Як би були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата, а до неї треба сухариків напечи.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл его давати не можна, а до печива вйде. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми у жида дістанемо.

— На борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На тільки грошей у мене є. Ну добре! Нехай і так буде! Тільки добре міні справляй ся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може зо пять.

— Ну, се би ще нічого. Але як би з десять, то моглоб не вистарчити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адась знає, що у мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картофляну зупу —

— Ксьондз єї не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивити ся, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхопить его, як і картопляної попойість. А на друге піріжки з сиром.

— А з мяса нічого?

— Та відки у нас мясо візьметь ся? Як будуть курята, а гості де-що лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та міні про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попойім. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбують ся! — промовила Гапка. — Що він, ясної пані сват чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить міні за ціле удержанє, то не гарно б було, як би почав жалувати ся, що его голодом моримо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, оперши ся варшкою о ріг кухонної печі. — Той скнира платить пані! І що він платить? Певно з десять ринських на місяць за хату, страву, пранє і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і пять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодила ся, то треба свого слова держати ся.

— Двадцять і пять ринських! Ха, ха, ха! — реготала ся Гапка. — Адже за такі гроші єму й бараболяної зупи за багато! А ясна пані пхають в него, що тільки можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжу ся! Адже сей старий скупиндра може і по сто ринських місячно платити, і певно не збідніє.

— Ні, Гапко, — уговкувала єї пані. — Дай спокій! Ти сего не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось з мяса приладити. Хоч курятко одно єму всмаж.

— Єму всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже всмаж кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор встав уже?

— Не знаю! -- сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора і вічно дивувала ся, чого се пані так про него турбує ся. Правда, вона знала по троха історію, яка скоїла ся між панею а о. Нестором. Але то колись було, а що було, се по думці Гапки пропало і не повинно мати ніякого впливу на те що є. Так бодай вона дивила ся на свою власну непринадну минувшину, і такою міркою мірила й усіх других.

Пані тимчасом узяла ся наливати каву. Вона ніколи не повіряла сего Гапці. Особливо для о. Нестора вона старала ся прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожущок зі сметанки і положила в єго філіжанку, влила також чільну сметанку і не багато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше ніж собі. Наливши дві філіжанки решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще крайчик. Не багато.

І Гапка виняла з шафки невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сего. А я й з хлібом випю, — сказала пані, і поставивши каву призначену для „ксьондза“ на кухню, щоб ще троха пригріла ся, сама сіла опять на лавці, вкроміла собі шматок хліба і звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка тимчасом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки і виливши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру і також поставила на кухню, а сама сіла на порозі і почала оббирати картоплю.

— А тиж Гапко чому не снідаєш? — мовила пані, ледви-ледви жвнякаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий, мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз у раз колов Гапці очи єї власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов кризь сон говорив йій такі річи, яких би вона не була ні від кого знесла і котрі нераз доводили єї аж до сліз, був усе таки слабою точкою в вигаслім Гапчи-

нім серці. Гапка воліла сама не дійсти, не допити і не доспати, щоб тільки старому Деменюкови достарчити як найбільше вигоди. Пані знала се добре і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю, що ти для него отсю каву лишаєш, а сама єї пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала єї з руки і вона не рушаючи ся з місця, підвела звільна очи на паню в виразом такої злости, що в пані Олімпії аж мороз пішов по за плечима.

— А ясній пані хіба кривда? — процідила вона.

— Та бог з тобою, Гапко! — успокоювала єї пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов зійсти мене хочеш.

— А щож ясна пані мене пострікають Деменюком?

— Та я не пострікаю. Тільки так, до слова прийшлося. А видиш, ти мене пострікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже у нас обох подібне діло. Обі старих дідів доглядаємо.

— Що ви, пані! — в якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хіба можна Деменюка порівнувати з тим ксьондзом?

— А чомуж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, і думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злости. Чиста душа. Як би не він, то я певна, що весь отсей двір, усе село давно б запали ся, в озеро б заклекотили. Із за него нас пан біг усіх на світі держить. А отой піп — прости господи гріха!... Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого про него не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та щож, не моє діло говорити на него. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімпія тимчасом скінчила сніданє. Вона встала і не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрички, один зо сметанкою, а другий з чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшаву тарілочку, пригріту булку, і пішла з тим усім до о. Нестора. Йдучи вона думала про свої відносини до Гапки. Отся неприємна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все таки одинока людина в єї найближнім оточеню, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злости, що ворушилась у єї серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтаря, про пастуха і інших єї знайомих.

Навіть старий Деменюк, хоч по думці Гапки святий чоловік, видавав ся пані Олімпії далеко не таким святим. А головню, пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відносити ся до него прямо і отверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по людськи, хоч і без особливої сімпатії відносити ся до неї? Пані Олімпія і сама собі того не вміла вяснити.

— І що властиво отся Гапка? — думала вона йдучи подвірєм та ступаючи звільня і обережно з тацою. — І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб міні щиро служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та в дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, тай пройшла не аби яку школу. Бідна жінка! Як раз тридцять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартоблива! І ось що з неї зробила двірська служба. За сих 30 літ тільки раз відси віддалювала ся — тоді, коли шандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши кару знов сюди вернула. Граф тоді вже був небіжчик. Упала міні до ніг... „Не відгонюйте мене, пані! — сказала крізь сльози. — Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплю ся! Адже міні нема більше ніде світа, нема місця. До свого села вертати, до родичів, після того, що зо мною було — краще вмрети. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмрати буду!“

Пані Олімпія добре тямилася сю сцену. Гапка не кидалася, не кричала, не докоряла ані йій ані памяти небіжчика графа, тільки стояла близь порога і тихо плакала. Пані прийняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоч стратила свою красу, перебувши тяжку віспу, та ва те навчила ся куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, в тім числі й тих: голосно співати набожних пісень іноді до пізної ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексікон проклонів і лайок вона винесла пребогатий і мабуть ненастанно ще збогачувала его власною фантазією. Через отсі звички проца служба дуже не любила Гапку і не називала її інакше, як тільки чумою. Та пані інстинктивно чула, що Гапка одна з усеї двірні відносить ся до неї без ненависти а навіть зі співчутєм, що розуміє її важке положінє і хоч бурчить та клине, все таки по своїому дбає про неї і про її інтереси. І се були ті таємні нитки, що сполучували тих двох жінок, так далеких від себе і суспільним становищем і традицією і житєм і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також приймалась по своїому філософувати.

— І мара єї зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здасть ся, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Аджеж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді лестити ся буде, а в іншу пору кидає ся на чоловіка чи навіть на вовка і гризе та рве зубами. А до отесеї поганої руїни, до того скупиндзяги попа то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від него надіє ся? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і єї марнотратникови синови? О, сли так думає, то пуста єї думка! Я міркую, що старий радше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона міні бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить его зовсім за дурно. Господи! От іще люде бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити як найстарший дідич, а він волить ось тут валяги ся як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці от сеї зруйнованої графині та єї сина! Ні! Прости Господи гріха, але таким людам не можна не клясти, щоб їй тяжке безголове вкрило!

Сі побожні бажання та міркованя, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Се був мужик около 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами атькоголізму на набресклім лиці в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз у раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та діравій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик, а на голові старий солом'яний капелюх з поломаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенула ся, коли его тінь раптом перед нею впала на землю.

— Агій! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очи. — Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного! А ти по язу зломану голову сюди приходиш?

— Ого! По зломану голову? — гупо вемихаючись підив Цвях. А хто знає, може я тут більше право маю, як ти.

— У болоті, в синім озері певно більше право маєш, ти ледаре, ти котюго! — сварила ся Гапка, не покидаючи свої роботи, та при тім раз у раз пильно пззираючи на Цвяха, котрий, як говорить ся,

„мав не-руш у руках“, любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка ему зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш Гапко! Тут мое право! Тут моя вітчизнина! Аджеж признай сама, чи я не правдивіший дідич от-сего двора, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер не знати в якій рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? чи не правду я кажу?

В Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба і завзята ненависть. Та поблиск сей швидко щез і він знов почав по давньому всміхати ся.

— Та йди к нечистому з твоєю правдою! — крикнула Гапка. — Отто Соломона знайшов, щоб ему правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли бо ему доїхали кінця! Не бій ся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще єї запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопив ся з лавки і почав неспокоїно не то ходити, не го кидати ся по кухні, мов та сполохана птиця, що перхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матери ти сюди приходиш, ти відміно людська, га?

— Бо так міні хоче ся! — гнівно буркнув Цвях

— А коли тобі хоче ся, то йди до неї правдати ся, а не до мене.

— До неї? Нібито до мачухи? О, ні, не хочу. Боюсь єї! Вона відьма! Вона вею кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомити ся, та твоєю кровю! Там певно більша половина тої поганой парухи.

— Ге, ге, ге! — сміяв ся Цвях. — Я єї видів, з далека, як від тебе йшла, несла каву своєму давньому любасови! А, покарав їй бог обоє, але ще їй тяжше покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно міркує, кому б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кровю живе.

— Та йди геть, поганій язиче! — накинула ся на него Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш..

— А ти, собака душа, боїш ся й слухати правди! Ні, не піду, не вступлю ся, хіба даш отих кільканадцять бульбів.

І Цвях, зупинивши ся раптом коло шаплика з картоплями почав

швидко обома жменями хапати картоплі і ховати їх по за обі пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоби що потягнути. Геть від картоплі, погана паро, геть!

І вона кинула ся на Цвяха і почала видирати ему картоплю з рукі і з пазухи.

— Алез Гапко, Гапцуню! Бій ся бога! У мене жінка й діти — нині неділя — плачуть — нема що раз в рот вложити —

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме ж то нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючи ся з Гапкою і не пускаючи нахапаних картопель. — А у вас прецінь багато є!...

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все таки згадка про голодну жінку і дітей Цвяхових зворушила троха єї серце і вона пустила троха єго руки. Користаючи з сего Цвях хопив іще кілька бараболі, а відтак прожогом кинув ся до дверей.

— Бувай здорова, ти упирице, — крикнув до Гапки, — ти худа собако, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав би тобі бог ласку, щоб тебе на завтра осліпив, оглушив і онімив, міні на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно і кинула ся за Цвяхом. Та сеї вискочивши з сіней хильцем перебіг подвір'є, влетів до супротилежної стайні і за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно втікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мазею розілляв ся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! потвора! І на яку кару господь бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька тай тої матери, що єго такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був неслюбна дигина і що всі говорили, буцім то покійний граф Торський, у котрого служила єго мати, мав єго вроджене на своїм сумлію. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірці, то ненависть графині до Цвяха і єго матери була б єї в тім упевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа єго за погане обходжінє з жінкою — доброю та тихою людиною.

— Господи! — міркувала вона, пораючи ся в кухні, — і десь то бог милосервий підведе першу ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоби жити з отаким чоловіком! Йой! Таже коли подумаю собі про долю тої бідної Марти, жінки отсєго поганця, то моя власна щербата доля видаєсь міні раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а у неї з дрібними дітьми нема що раз уку-

сити! Йой! Таже я би сікла, вішала, зелізом пекла такого чоловіка! А він певно нахапавши в мене бараболі, побіг з нею до коршми, не до дому!

Галка очевидно добре знала Цвяхову натуру, бо їй справді він сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту „погану відьму“ та „упирицю“ — підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану у Галки бараболю вижебрати у жида хоч чарку горілки. Правда, і в его уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізмами, сбраз двоїх дітей, що вже кілька день хіба тим жили, що їм з милосердя давали сусіди, — в его серці ворухнув ся порив — вернути ся і занести їм хоч отсі картоплі на обід. Але в его здеморалізованій душі добрий порив не міг удержати ся довше, як вода на решеті. Він махнув рукою і засміяв ся.

— Нехай їй чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбувати ся! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І успокоївши таким способом своє сумління він потяг до коршми.

А Галка виливши на Цвяхову голову повний-верховатий ківш проклять і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям деякі недоїдки з обіду, впала в дуже покутний настрій, і поряючись коло печі затигла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrównywamy.

Kiedy nas karzesz,
Prosimy cię, abys się zmiłował,
A gdy się zmiłujesz,
Pobudzamy cię znowu,
Abys nam nie folgował.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Бож ні з давна, ні тепер я
 Не чував, щоб на сімю
 Лабдакідів син Поліба
 Злії замисли носив.
 Так з якої б речі люту
 Лабдакіда смерть я мстив
 На Едіі, не добувши
 Певних доказів яких?
 Зеве, Аполлон певне знають
 Геть всі скритки діл людських;
 Та чи знає ліпш від мене
 Все те земний ворожбит?
 В світі мудрість є на мудрість,
 А хто дужший --- побідить.
 Ні, ніколи на Едіа
 Я не кину сю вину,
 Поки ясне, певне слово
 Не розсіє тьму страшну.
 Аджеж як та Сфінкс крилата
 На наш город надійшла,
 Він явивсь нам мудрим другом,
 Виратував нас від зла.
 Тож винить его в злочинстві —
 Безсердечність би була.

(Далі буде.)

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

III.

Вийшовши з кухні пані Олімпія звільна і обережно з тацю в руках пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізував ся в сад своїми білими стінами. А йдучи вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов би хотіла і найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіцина, се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередно до тої часті офіцини, в котрій містила ся кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені невеличкими сіньми; в кожній половині був один обширнійший по-

кій з двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвір'є. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімпії. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою і заперте. Та рама не добре пристає, видно долішня заціпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'є від саду, не доходить до офіщини, так що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до него не доторкається. Грядки поросли буйною травою, по під штахетами розсілися широколисті лопухи і махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повисше штахіт. По під стіну поросла буйна хопта; полин, ластів'яче віле та чорнобиль пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишуться до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самих куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі спровола силуєся накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіщини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор що вечера, йдучи спати, сам зачинає двері за собою на замок. Замок сей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від него носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк уже збудив о. Нестора, або хто небудь другий прийшов до него. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи і хто розмовляє з о. Нестором, а тимчасом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид сеї офіщини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом у вечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірним холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і доси стирчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала його до кішені. В покою о. Нестора було тихо; тільки по хвиль пані почувала плюскотане води — знак, що о. Нестор при помочи Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей пані ввійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор троха не дочуває. О. Нестор власне вмивався і стояв з лицем за-

критим рушником. Тремтячими руками він силувався утерти ся, та не міг сего зробити, поки Деменюк, поставивши на бік коновку, не підійшов до него і не обтер єму лице, голову і руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівняне зі старим, зверху привалим а в середині хробачливим грибом. Так і здавало ся, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кости без крихітки мяса та крові, що отся велика сива голова з обголеним лицем і з густим ще, сивим волосєм на верха ось-ось злетить з толуба — так не міцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись а тепер запалі груди, вихудлі ноги обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камісельку поверх сорочки і такіж штани; старенька реверенда, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — прошамкав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!... Та деж таки... А я старий... не прогнівайтесь.. адже бачите!...

І він увесь тремтячи почав кидати ся то в сей то в той бік, неясно почувуючи, що щось тут треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Алеж нічого, панотче, нічого! — успокоювала єго пані Олімпія. Та він не успокоїв ся, метнув ся к вікню і мало не перевернув мидницю з мильною водою, котрою тільки що вмивав ся, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убраня, та й там нічого не здобувши почав без ціли лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла на серед кухні з тацюю в руках.

Аж старий Деменюк вибавив о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись він ізняв з кілочка реверенду і придержуючи неспокійного о. Нестора надів єї на него. Аж тоді й о. Нестор успокоїв ся, немов би отся реверенда була для него сталевим панциром, за котрим він чув ся зовсім безпечним, а без котрого грозила єму нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрашаю, що пані добродійка так мене застають!...

— Алеж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять тай стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближше!

І о. Нестор троха певнішим ходом поступив до дверей, що вели до его покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на услуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись ще на хвилю в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що тимчасом підтягнувши стору і відчинивши вікно вилляв прямо в огородець з мидниці воду і витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єгомосць ваш теперішній парох, не йїхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомосця.

— Значить, сьогодні сам буде правити?

— А вжеж що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... прислав до мене. Я — каже — поїду до свояків — не знаю, де там у него які свояки, — то ви, отче Нестор, відправте за мене службу. Ну, я обіцяв — не для него, а для божого слова. Але сьогодні чую ся таким якимось ослабленим... не знаю, як би я відправив ту святу службу.

— То може єгомосць до утрени стануть?

— А так, так... до утрени піду. Зараз, тільки поснідаю. І так вона у вас не зараз ще зачне ся.

— Та вже би пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть палямареві, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавлю вийти.

Деменюк уклонивши ся пішов геть, а о. Нестор подав ся до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нім каву і булку покраяну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні і тонула поглядом у темній зелени саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудили ся!... лепотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силував ся прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо ему не удавалось і в кінці махнувши рукою він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до него плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись ему спокійною і рівнодушною, щоби тим і его успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернула ся і промовила тоном повним якоїсь материнської ласки:

— Алез панотченьку! не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що у нас усе по просту, по домашньому. Ви міні не подивуєтесь, що сама вам несु снідане — так яось випало... Ну, і я вам також не по-

дивую ся. Що вже нам старим церемонити ся! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але деж таки!... Щоб вельможна пані самі!... — не переставав бентежити ся о. Нестор. — Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче покиньте вже се! Прошу, беріть ся до кави, а то зовсім застине!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ломав булку та мочив єї в каві, щоб опісля могли не кусаючи проковтнути єї, пані при-сунула собі крісло сіла, насупроти него і балакала тим самим супо-кійним, добродушним тоном.

— Адеж нині неділя — доброго апетиту, панотче! На дворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникови, справити хоч невеличку рад-дість. А тимчасом здаєть ся, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Алеж ясна пані! — скрикнув о. Нестор. — Якжеж можете так думати? Йй богу, я з радости... з утіхи... що ви... З тої радости він упустив намочену булку на обрус а лапаючи єї мало не перевер-нув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла єму дійти до ладу і за-просивши єго, щоб снідав зовсім без женади, говорила далі:

— Се властиво я повинна б робити завсігди. Адеж ви у нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть троха більше — неправда панотче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всіхнутим поглядом, та коли сей знов зачав метушити ся, вона жестом руки вespoкоїла єго.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого! Мій боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємности? Ви сто раз бор-ше малиб право робити ййх міні.

— І по що? — поквашно перебив єї о. Нестор. — Адеж я хи-люсь... хилюсь уже...

Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі бояв ся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвили зітхнувши додав: — Я молюсь... молюсь за себе і за вас і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, панотче! — говорила далі пані Олімпія, з та-ким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що єї думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як горячо й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі і зітхаючи з глибини легких. — Одна тільки молитва й скріпляє мене. Як би не вона, здаєть ся, іноді б руку на себе саму наложила.

— А най бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що се вельможна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно що можна, коли думаєть ся. І навіть мимоволі на ум іде. Аджеж знаю, що се гріх! Так щож, коли горе мое! Горе мов повинь окружає мене з усіх боків, грозить ся залити з головою.

— Але якеж се горе? — запитав троха нахмурившись о. Нестор, докінчуючи пити каву. Він по троха вже й догадував ся, куди гне ясна пані зі своєю розмовою і видимо не рад був такому поворотови. Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лицю о. Нестора.

— Хіба вам незвісне моє горе? Все воно одно, та все більшає. Аджеж знаєте? — додала понижуючи голос. — Адає знов програє півтори тисячі в карти!

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор з таким виразом, мов би силував ся своєю фантазією змірити і оцінити велич тої суми.

— Сцени міні робить... Замість що я мала б єму... — крізь сльози говорила пані Олімпія. — Як не заплачу — каже — до тижня, то в касині мене узнають за інфаміса, виключать..

— Се й давно б слід! І добре б було для него! — воркотів о. Нестор. — І чого доброго він учить ся в тім касині? Господи! Я б усе те казино розіграв! Адже се гніздо розпусти, содома якась! А вони, засліплені, вважають єго основою свого шляхетського гонору.

— Так то, панотче, так! — спокійніше мовила пані Олімпія. — Та все таки нам старим не слід свої міркуваня накидувати молодіжї. Молодіж мусить вишуміти ся. Молодіж потребує вражїнь, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражїня і емоції не мусять бути такі дорогі та коштовні. Аджеж півтори тисячі за один вечір! А кільки то часу і сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хібаж я єму сего не говорю? Та що то pomoже? Він не забув іще своїх віденьських часів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То то й є! То то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то Німці кажуть: Bö... böse Gesellschaften verderben gute Sitten. А тут на біду Адаєві обичайї ніколи не були надто добрі. Не було що так дуже й псувати.

— Ні, панотче! Сего не говоріть! Се несправедливо. У Адаєя золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше ніж хто небудь другий. З него може вийти і дасть біг вийде ще дуже гарний чоловік.

— Дай боже! дай боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія его не погана. Противно, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати его характер, его вироблений смак і дістінкцію. Обивательські діти, з дуже добрих домів, образовані, добре виховані. Правда приємність з ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула его, поглядом, у котрім виразно малювала ся погорда аристократичної натури до плебея і его плебейської логіки, котра всякі духові і товариські приємности і користі міряє і цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторови і лагідним, троха жалібним тоном говорила далі:

— Платити б ще нічого. Товариство, в котрім Адає обертає ся, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Впрочім для Адаєвої кар'єри се може бути дуже користне... дуже користне. Є навіть надія... Колиб тільки якийсь час іще нам продержати ся.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему ему дуже не подобалась, ворушила в его душі щось недобре, неприязне. Під впливом того внутрішнього зворушення він оживив ся, випрямив ся. Голос его став певніший, рухи живі і різкі, в запалих старечих очах заблибли дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчить ся вся ота прелюдія. За час его десятилітнього побуту в дворі нераз уже ему доводилось єї слухати. То Адає то пані Олімпія вигравали єї перед ним і завсігди кінчили покликом до его каси. Тільки той, хто знав усю безодню его скупости а також правдивий характер его відносин до обоіх панства Торських, міг би зміркувати, яку тяжку і безвихідну внутрішню боротьбу мусів переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали его оті просьби. Та доси жаданя панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все в гору. Сто гульденів, двісті, пять сот, ну, тисячу (на висилку Адає до Відня до шляхотського інститута Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженю міг зрозуміти. Але тепер очевидно діло закрене було на ширший розмір. Вже сама вступна вість про програні Адаєм півтори тисячі казала сего догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адаєвій господарці) ще якийсь час продержати ся, відслонювали перед его уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

— Не дам нічого! Не дам ані цента! — шибнуло в его голові і він

міцно зціпив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну паузу і гляділа на него меланхолійно-солодкими очима, — що є якась надія? А щож то за надія, коли вільно спитати.

— Ах, то делікатне діло! — горячо промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеви — і вона, добре обчислюючи ефект кожного свого слова, через стіл простягла свою руку не зовсім іще позбавлену краси і еластичности і м'якко стиснула нею костюмахи обтягнені поморщеним жовтим пергаміном, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адаєв красавець, який приємний в товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знанє, не служба, а краса і товариські таланти будуть основою єго щастя. І подумайте собі, одна молода княжна — фамілії не могу вам сказати — смертельно влюбила ся в него. Вродлива як ангел, а маюча — — Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на ввесь край.

— Ну, то дуже гарно! Дай боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділі. Та все таки власне се діло робить міні величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім стані такі діла не уладжують ся так шасть-прасть. Тут з обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіонованя. Тут усе обдумує ся, важить ся, обчислює ся. І характери і склонности та вподобаня обоіх молодих і їх жите, ступінь освіти та вся минувшина аналізують ся з обох боків на фамілійних радах скрупулятно, і жите родичів, близьких свояків і вся, так сказати, генеалогія підпадає під остру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все таки ні стародавністю, ні традицією ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адаєя також не боять ся критики.

Злобні іскорки живійше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Олімпія чуючи їх погляд на своїм лиці схлипла очи і сильнійше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене трівожить — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить буги така остра, та все таки...

Прийдець ся приймати і віддавати візити, — вже се одно знаєте що значить при теперішнім стані нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешканє, будинки, туалету, стілі все чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адає господарює, що вміє дбати о маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати горальню...

— Чув я, чув про сю єго фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чомуж се фантазія? Адже горальня — одинокий промисл, котрий приносить честь шляхтичеви і дає певний дохід. (!)

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати горальню не маючи в кішені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумі так роблять.

— Зовсім ні, панотче! Зрозумійте єго ситуацію! Між товариством, в котрім він тепер обертає ся, є також брат єго будучої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адає — ну, годі ж хлопцєви відмовити, і Адає програє. Той самий брат буває іноді у Адає на фільварку в гостині — і нині мабуть буде — і знаючи, що Адає має думку про єго сестру, пильно придивляє ся господарству і прислухує ся до господарських плянів Адає. Щож природнійшого, як висунути на перший плян збудованє горальні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть в звязку, входить в плян нашої — скажу так — кампанії. Коли б тільки продержатись з честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так затыгніть позичку!

— Не можна, панотче! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість єї, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Се так як би хто панночці сказав найкрасший комплімент. Я вже що інше думала — продати ліс, хоча він також немала примана і окраса нашої маєтності. Та тепер продавати єго, то значить кинути єго зовсім у ботото, позбути ся єго за пів дармо. Тепер у дровняній торговлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи єго тепер ми зараз би скомпромітували себе ще гірше ніж затыгаючи позичку. Всякий би казав: Ого, мусіло їй дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взяли ся. Може в зимі шанси поправлять ся, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очистити ся від усіх зобовязань...

Пані не договорила і опягь мелянхолійно-благающим поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова єго

похилила ся на перед, перегнула ся троха на бік, немов він силував ся ловити ухом якусь далеку, таємну вість. В тій хвили в повітрі загудів голос великого дзвона церковного, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони :

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утренью! — сказав радісно о. Нестор і встав з крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарованя процідила пані Олімпія.

— Наше? То є властиво, ваше діло! — сказав поспішно о. Нестор. — Щож, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася і бажаю ему всего доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте ему добра і не відмовите своїє помочи, коли ходить о те, щоб те добро осягнути.

— Помочи? — з переляком видивив ся на неї о. Нестор. — Чим же я можу ему допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок з роду віку не вмів заскакувати — —

— Ах, жартуєте, панотче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також з місця і збираючи зі стола посуду і накрите. — Ну, та се діло важне. Ми ще про него поговоримо, правда? Аджеж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає міні право говорити з вами по щирости! Ну, ну, так до побаченя! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люде, що я про них згадувала, Адаसेві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послушали їх?

— Мене? — опять з переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих паничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красенько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти у себе спокійно або пройти ся по саду!

— Воля ваша! До побаченя, панотче!

І пані забравши посуду і накритя вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами почав збирати ся до церкви.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Основи суспільності.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

VIII.

В салоні пані Олімпії говір, брязкіт вилок та ножів об тарілки, голосні вибухи сміху, то знов чути чийсь голоснішу промову, переривану окликами одобренья або запереченья.

Товариство зібралося троха численніше, ніж думав Адася. Крім Едзя Чапського, брата будучої Адаसेвої нареченої та ще трьох молодих обивательчуків, з котрих один пан Тадей Розвадинський був товаришем Адася з віденського Терезіанум, другий Альфонс Дзержикрай здобув власне у Відні докторат прав і готовився на політичну кар'єру, а третій пан Еміль Доленга не скінчивши гімназії проживав у багатого батька і тільки періодично приїжджав до Львова, щоб подихати міським повітрям, — приїхав ще молодший брат Едзя, що власне скінчив рільничу школу в Дублянах, далі пан Калясантій, звісний у обивательських кругах тільки під сим іменем, котре в додатку навіть не було його власне, а мало характеризувати тільки його вірменське походження, мужчина статний, підсадоватий, літ 35, добрий знавець коней і кінського спорту, котрий нараз почув охоту до писательства і журналістики і отсе вже від року помагав кермувати опінією в одному шляхетсько-демократичнім щоденнім письмі. До сеї чисто шляхетської компанії пристав доволі несподівано ще один плебей, та такий, звісно, котрого присутність ані крихти не женувала товариства. Се був один із ліпших львівських адвокатів і хоча його родова назва Васоні дуже ясно говорила про його хлопське походження, то про те з постави і вигляду був він найновітший елетант і джентльмен, а з переконань чистої крові аристократ.

Пані Олімпія серед сего товариства чула ся в повні щасливою і свобідною. Зразу єї хозяйське серце троха було зацеміло на вид тих трьох фіакрів, котрими причвалали гості; вона бояла ся, чи вистане їй чим угостити їх як слід. Та се трівало тільки хвилию. Коротка розмова з Гапкою — і плян кампанії був уложений. Тепер гостина кінчила ся і пані виділа, що єї гості зовсім вдоволені. Той вид підніс іще, побільшив єї радість, що плила з самого почуття близькості своїх людей, з почуття рівнорядної, благородної компанії. А до того ж єї материнське серце радувало ся на вид Адася, котрий в тій компанії був зовсім свій чоловік, поводив ся з усіма як з рівними, а з декима навіть

(нпр. з Дублянчиком і дром Васонгом) як старший і вищий і у всіх очевидно мав пошану і щирю сімпатію.

Тільки один о. Нестор серед сеї компанії силів як еорона між павами. Після першого представлення, при котрім усі гості за чергою подавали єму руку, дехто промовив до него пару слів а потім усі єго покинули, він засів собі в куток софи і там не то дрімав, не то над чимось думав, зложивши руки на колінах і ненастанно без голосу шевелячи безкровними губами. ані Олімпія кілька разів підходила до него, сідала при нім, заговорювала то про се то про те, — він відповідав їй чемно, але з місця не рушав ся, до компанії не мішав ся і в загальній розмові не приймав участі. „Що вже міні старому! — мовив він, махаючи рукою. — Що я їм можу сказати такого, чого вони... теє то... Прошу вельможної пані мною не турбувати ся... я вже собі... так собі... послухаю... дуже цікаво...“

Та пані Олімпії хотіло ся мабуть чогось більше. Вона по якімось часі підійшла до него з Едаєм Чапським, котрому мабуть наговорила дещо про о. Нестора, та сеї молодий джентльмен очевидно не мав великої охоти входити в якусь глибоку знайомість зі старим, мовчазливим попом і сказавши кілька банальних фраз про гарцу околицю і стародавній сад при торецькому дворі, „ролесі сіє“, т. є. полетів до свого товариства.

Та про те присутність мовчазливого і ніби дрімаючого о. Нестора не псувала гармонії і доброго настрою товариства. Всі були в веселім настрою вже по приїзді, а випивши по чарочці лікеру, щоб сподоскати дорожню кураву, (хоча сим разом, йдучи з Адасевого фільварку, де вже вперед пообідали, до двора, не дуже то багато єї й налинались), а потім по чашечці чорної кави, сиділи якийсь час у сальоні при відчинених вікнах та віддихали. На дворі стояла жара. Була третя година, пора, коли навіть у саду не легко найти добру тінь; в сальоні, де продувало крізь розчинені вікна і двері, було холодніше. Розмова зразу була троха лінива. Гості більше курили, дехто гойдав ся в кріслі, опершись ліктями о поруче та пускаючи клуби диму. Тільки пані Олімпія шниряла сюди й туди, то щось наказуючи прислузі, то звертаючи на щось увагу Адася, то поправляючи щось на столику або заводячи якусь розмову з сим або тим із товариства. В товаристві всі були їй знайомі крім молодого Дублянчика. Звісно, що коло Едая і Дублянчика вона найбільше припадала як коло братів тої, з котрою й вона бажала бачити свого сина в парі не менше самого Адася. Як віртуоз перебираючи мов від нехотя пальцями по клавішах уміє видобути з них завсігди гармонійні звуки, так і вона снуючись поміж гістьми, оживлюючи своїм рулом, своєю присутністю ціле товариство, вміла все таки непомірено, завсігди в відповідній хвили підходити до обох паничів Чапських, уміла кождому в делікатній і здавалось, зовсім наївній, ненаміреній формі не то сказати, не то піддати таку думку, таке виображенє про себе, про Адася, про їх вдачу, уподобаня, стан мастковий і т. д., які їй видавали ся для єї ціли відповідними і в їх очах найкористнішими. З молодим Дублянчиком вона

почала було говорити про тутешні врожаї, та покмітивши, що єго далеко більше інтересує полюванє, принялась розписувати єму багатство дичини в лісі єї сина та розповідати про ловецькі пригоди свого покійного мужа. Старший Чапський був більше практичний. Він проявляв, по думці своїх родичів, правдивий геній фінансовий, кінчив якусь вищу школу торговельну у Відні і служив тепер при одним львівськїм банку — не з потреби, а для вправи в банкових ділах, хоча, звісно, побирав за се добру плату. Він інтересував ся всячиною: і економічним побутом селян та сусідніх дідичів і натуральним багатством землі, і домашніми промислами і відносинами кредитовими. З ним розмовляти було для пані Олімпії доволі трудно, тож вона звичайно старала ся переводити розмову з Едзьом на інші теми, розпитуючи єго зручно про їх фамільні відносини. Паньства Чапських вона колєсь знала, з єго матірю була навіть у приятнї, то довго літ не мала приємности з ними бачитись. „Нещастя родинні... довголітня слабість графа небіщика... вихованє сина... журба о веденє господарства, тай так проминули мої літа!“ мовила вона зітхаючи. „Ах, як би я рада побачити ще раз вашу маму! Що за красавиця була! А яке серце золоте!“ — додала сердечним голосом пані Олімпія, Едзьо сказав, що мама єго з Люсею в сих днях мають бути у Львові, то чомуж би й пані графиня не могла приїхати? Се ж зовсім не далеко і певно не зробить пані ніякої ріжницї в господарстві! Пані Олімпія приняла єю відомість з великою радістю і дала слово, що „певно, певнісінько прийде, щоб уцілувати дорогу Мільцю і єї прекрасну донечку. О, я чула, що донечка в маму вдала ся, що всіч чарує своєю красою, що проявляє незвичайні спосібности! Ні, вже хоч би там що, а я мушу поїхати, відновити так дорогу для мене знайомість!“ Пан Едвард, хоч економіст і фінансіст, був формально очарований тою сердечною щирістю і тою глибиною благородного чутя, яку проявила пані Олімпія.

Та звільна розмова в сальоні ставала ся живійшою, голоспійшою і загальнійшою. Два найстарші і найповажнійші з поміж присутних панів (звісно, не чєслячи дра Вассонга, котрий в таких товариствах ніколи не виївав ся на чільну роль і сїй скромности в значній частї завдячував свою популярність в аристократичних сферах) звели розмову на єю дорогу; довкола них громадило ся звільна все більше цікавих, котрі інколи втручували й свої уваги, поки в кінці всі присутні в сальоні не прилучили ся до сєго кружка. Розуміє ся, крім о. Нестора, на котрого тепер справді вже ніхто не звертав уваги і котрий спокійно сидів собі в своїм кутику, похитуючи головою та шевелячи губами і немов жуючи щось своїм беззубим ротом.

— Я завсїгдї стою на становищі народнім! — з патосом та без пересадної горячости голосив пан Калясаитий, ходячи здовж по сальоні по-під руку з дром Альфонсом Держикраєм. — Уважаю се за свій святий обовязок стояти на таких становищі. По за становищем народнім, на ґрунті космополітизму нема для нас спасенія. Пропадемо, щезнемо безслідно!

— Се дуже гарно з вашого боку, — мовив др. Альфонс, — і я думаю, що на тім пункті кожний мислячий чоловік з вами згодить ся. Та все таки те народне становище треба б троха докладнійше пояснити. А то як же се? Адже й „Тowarzystwo Demokratyczne“ в р. 1846 голосило те саме, що стоїть на становищі народнім, а тайком організувало різню шляхти. Голословне кидане такого широкого терміну має в собі багато небезпечного, і се власне я вважаю хибою тої газети, при котрій ви працюєте.

— Смію запевнити пана доктора, що помиляєтесь. Я готов зараз завтра предложити вам скільки хочете номерів газети і показати в них статі, де докладно виянює ся, як ми розуміємо народне становище.

— Не смію твердити, щоб такого виясненя в вашій газеті не було — крий боже! Мусить бути, що се я/ такий недбалий читець, що не міг сего ніколи дочитати ся, — не без іронії мовив др. Альфонс.

— Я також мушу признати ся до того самого гріху! — додав Едзьо Чапський. Се до живого діткнуло п. Калясаного; немов би хтось устроїв ему за пазуху пучок кропиви, так він кинув ся і тяжко сапаючи сів охляп на мягкім кріслі

— Ну, панове, — скрикнув він патетично, — се вже з вас якась сторонничість говорить. Дятого, що моя часопись (в патетичнім запалі він любив говорити „моя часопись“, хоч не був єї властителем ані редактором, а тільки звичайним співробітником і слухачі єго добре знали о тім) має демократичну вивіску —

— Скажіть радше: демократизм на вивісці! — шпигонував Едзьо.

— Вивішений демократизм — додав Дублянчик.

— Прошу, панове! — поважно і з докором скрикнув п. Калясантий. — Я не дав вам причини до того, щоб ви жартували надомною! Дуже прошу! Тут справа поважна. Для того, що моя часопись має демократичну вивіску, ви вважаєте себе в праві глядіти на неї крізь партійні окуляри, не розбираючи ближше, яка властиво суть єї провідних ідей. Скажу отверто — се не є властива дорога! Се не по обивательськи! Се навіть не патріотично, бо виступаючи против такої газети спиняє ся заразом хід тих ідей, котрі вона хоче ширити і котрі також я, я, мої панове, як мене всі тут знаєте, цілковито приймаю за свої.

— Отсе власне інтересно! Власне цікаво! — радісно скрикнув др. Альфонс сідаючи також на кріслі насупротив Калясаного. — Прецінь раз маємо перед собою чоловіка, котрий сміло і явно говорить, що поділяє в повні ідеї і тенденції газети, — значить, зможе і певно схоче й нас усіх познайомити з тими ідеями, втаємничити нас в них, коли просте читанє тих друкованих слів і речень, котрими день у день заповнена ся газета, зовсім до сего не вистарчає.

— Пан доктор усе ще зволють іронізувати, — якось жалібно сказав п. Калясантий. — Я сим оружем не воюю і на іронію іронією не

буду відповідати. Приступлю прямо до річі. Страшить вас демократизм моєї газети —

— Алеж не страшить! Чого нам его бояти ся?

— Ну, антипатичний вам, мовлячи загально. Аджеж так? Але кілька ж то разів ми вияснювали, що сей демократизм в нашім розуміню від демагогізму далекий як небо від землі! Ми демократи і думаємо, що при кінці XIX. віку кождий розумний і чесний чоловік мусить бути демократом.

— Спасибі за комплімент! — сказав йідко др. Альфонс кланяючись Калясантому. — Значить в такім разі я, що з гордістю називаю себе аристократом не тільки з уродження, але і з переконань, по вашому буду нерозумним і нечесним чоловіком.

— Тільки терпцю, докторе! Тільки терпцю! Тільки порозуміймо ся! Вислухайте мене, а т ді робіть свої уваги. Коли я згадав про демократизм, то я з гори зазначив, що его не слід мішати з демагогізмом. Здасть ся, не потрібно б і толкувати, а треба, бо в остатніх часах у нас аж надто часто мішають одно з другим. Аджеж недавно ще в Варшаві появилась була людова „демократична“ газета, котра як свій основний постулат до сущільности ставила „podporządkowanie wszelkich interesów interesom chłopskim“. Се значить — шляхта, міщане, патріотизм, література, наука — все на бік! Хлоп іде! На престіл з хлопом! Я не вмю ні читати ні писати, а мене хотять на польського круля обібрати! Тяжте сю казку? Отсе звало ся у нас демократизмом, правдивим, патентованим демократизмом, а на ділі се прецінь ніщо інше, як брутальний, простісінький демагогізм, охлократія з усею еі огидою прибрана в метафізичну фразу.

— Ну, однако! Пан Калясантий остро виражає ся! — замітив Едзьо.

— Слухай, Кайцю, — промовив Тадзьо, котрий доси мовчки сидів і курив сігаро за сігаром та прислухував ся в різні боки розговорам, поки в кінці остатній не прилучив ся до нашої купки, — бачу певний регрес у твоїх манерах. Памятаєш, у віденьськім Джокей-клубі ти інакше говорив. Ти був повний джентльмен. А тепер — fi donc! впадаєш у патос! горячиш ся! аргументуєш! Ні, як бачу, газетярська компанія сплебезувала тебе, ось що!

— Друже мій, — відповів н. Калясантий, — твоя критика щира і з доброго сеґґя пливе, але даруй, що я поки що не зверну на неї уваги. Звісно, чоловік живе, то й мусить з різних печів хліб йісти. На все свій час. Був час на Джокей-клуб, на турф, на перегони і кінські касина, — тепер прийшов час на що інше. І у тебе те саме буде.

— О, Тадик уже й тепер за чим іншим озирає ся! — промовив пан Еміль. — Знаєте, він на серію підготовує собі ґрунт для кандидованя до сойму з курії більших посілоств у н-ськім повіті! І вже має шанси.

— А, gratулюємо! gratулюємо! — роздались оклики з усіх боків.

— Передчасно, други мої, передчасно! — з гумористичною повагою промовив Тадзьо.

— А знаєш, Тадик! Ідея! Адже між нами тут є аж чотири твої будучі виборці. А в цілїм окрузі, здаєть ся, всіх виборців 24. Значить, маєш тут перед собою шесту часть свого виборчого округу. Ну, що? Скористай з нагоди! Скаптуї нас для своєї кандидатури! Спропагуї нас для своїх ідей! Виложи перед нами своє політичне credo! Адже кандидатську мову вже маєш готову і бодай в головних зарисах умієш єї на память.

— Справді ідея! Славно! — озвали ся голоси. — Ну-ко Тадик, вилвай з кандидатською промовою! Витовкмачуй своє profession de foi!

Тадзьо виступив на середину і випрямив ся.

— Панове! Я не від того. Тільки застерігаюсь... Мілько не розуміє мене: я кандидатських промов не укладаю і не вчу ся. Profession de foi — добре! Але коли foi, то foi. Віра, то віра. Коли вірите в те, в що я вірю, то вибирайте мене, а не вірите — воля ваша. Але аргументів від мене не жадайте. Віра не потребує аргументів. Найдурні та ограничені голови бавлять ся аргументами. Між розумними людьми вони не потрібні. Руштоване не потрібне при готовій будівлі.

— Браво, Тадик, браво! Зачинаєш бути філософом! — скрикнув Адаєш.

— /І то власне тоді, коли відкинув логіку! — злобно додав пан Калясантий.

— Моє profession de foi коротке і ясне: я шляхтич, рільник і Поляк. Значить, політика моя мусить бути шляхетська, аграрійна і польська. Чи маю вияснити, що заключає ся в кождім із тих постулатів?

— Можеш не мучити ся, — втрутив п. Калясантий. — Се ще в XVIII. віці вияснили Торговичане.

— Торговичане! — з сарказмом повторив Тадзьо. — То не джентльменський маневр, Кайцю! Назву сю окричали, кождий при сьому слові думає собі бог зна що злого, зраду, продажність, підлоту... А за тим шумом пустого слова тратить ся властивий зміел річи. Чи Торговичане хотіли того самого, що я хочу, чи розуміли так само нашу справу, як я розумію, сего ані я не знаю, ані ти не знаєш, ані ніхто з нас не знає. А таким словом ти тільки поломиш уяву слухачів і не даєш їй розумови нічогісінько.

— Браво, Тадик! Бравіссімо! — загукали панічі.

— Алеж се безсумнівний парламентарний талант.

— Ов, Кайцю! Зрівав тебе!

— О, здрібніла наша нація! — промовив Едзьо крізь ніс, персіфлюючи вірменський виговір. — Пан Калясантий дід як йїхав чвіркою, то носом браму відчиняв, а пан Калясантий внук дає собі ніс натягати на старі літа!

— Ах, Едзю! — трошка сердито промовив пан Калясантій. — Ти певно думаєш, що ти сказав щось дуже нового і дотепного.

— О, зовсім ні! Але й старі дотепи можуть нераз добре характеризувати наше молоде покоління.

— Годі вам, годі! — почули ся голоси. — Дайте скінчити Тадзюво!

— Міні ніщо й кінчити! — мовив Тадзю сідаючи. — Коли говорю: шляхетська політика, то розумію се не так, щоб шляхта мала всю політику визискувати на свою користь. І овшім, най користають і інші стани, але під одним уловієм: тільки через шляхту! Тільки з рук шляхти мусять вони приймати всякі добрі встанови, всякі шільги, всякі користи. Тільки від шляхти повинні виходити всякі внески в тім дусі. Коли нешляхтич поставить якийсь внесок, що йде до загального добра, шляхта повинна або вбити его в зароді, відкинути а limine, або адоптувати, підняти на своїх руках, пустити в світ під своєю фірмою. Вei верстви повинні привикнути до того, щоб уважати шляхту за свого опікуна, добродія, за одинокий політично дозрілий і сильний елемент, за одиноку силу, котра спосібна до дійсної, позитивної політичної роботи.

Знов роздали ся брава, тим разом уже зовсім не іронічні і не жартовливі, а др. Альфонс горячо стиснув руку свого будущего товариша по політиці.

— Слухай, Тадзю! — сказав він. — Мій комплімент! Я доси не знав тебе.

— Надіюсь, що пізнаємось, — промовив Тадзю кланяючись і сти-скаючи его руку. — А коли я рільник і хочу вести політику аграрійну, то що се значить? Чи се значить, щоб у нас міст зовсім не було? Фабрик не було? Промислу не було? Противно! Розвій міст і промислу і фабрик пожаданий для нас, але не пожадана перевага тих елементів. Я рільник, значить, я консерватіст в справах політичних і суспільних. А консерватіст, се ще не значить безоглядний прихильник status quo. Ні, тільки прихильник основ, основних принципів того ладу, в котрім шляхта в справді шляхтою, є чолом, є основою суспільности! Міста, промисел, фабрики — се супроти нас елементи революційні, а радше деструкційні і для того ми мусямо держати їх кріпко з означених для них рамах, прикрювати їх розвій так, щоб він ішов рівнорядно з нашими інтересами, але не підкопував їх.

— А як гадаєш, друже, — запитав нараз Калясантій, — що буде трудніше: чи винайдене формули для такої політики, чи квадратура круга?

— Зовсім ні! Зовсім се не таке трудне завдане! — спокійно відповів Тадзю. — Тільки не треба кермувати ся ніякими доктринами, ніякими теоріями, а йти за фактами, опирати ся на фактах, вести політику реально. Впрочім що тут говорити? Власне таку а не іншу політику діктує нам наша третя основна догма — польськість. Ми мусямо винайти формулу такої політики, бо інакше нам грозить загибель яко

народови. Міста, промисел, фабрики — нехай і так, що в польських руках, а все таки се сили космополітичні. Національність в них, то тільки зверхній полиск. Не містами, не фабриками, не конторами стоїть польськість, а шляхтою. В одній шляхті заховав ся і живе той дух польський — вольний, лицарський, тривкий і незнищимий, котрого не знищили ані розбори, ані повстаня, ані теорії демагогів, ані переслідування. Той дух виплотив польську літературу, польську штуку, але найсильніше, найкраще він проявив себе в польській політиці XIX. віку.

— Чудесно! Чудесно! — шептала пані Олімпія, котра сидючи в фотелю під вікном з великим вдоволенем слухала сеї промови.

— Ну, Тадик! — скрикнув Едзьо, — маєш наші голоси. Іди, нехай тебе бог благославить!

— А я не можу зовсім згодити ся на твої дедукції, — промовив пан Калясантій.

— Наша нація завжди протестує! — опять промовив крізь ніс Едзьо.

— А, розумію! Тадзьо перервав твою промову! Бідний Кайцьо! Ну, та се нічого не шкодить. Можеш тепер скінчити.

— А може забув що мав сказати? — промовив Мілько.

— Перепрашаю! Я ніколи нічого не забуваю. А що Тадзьо перервав мене, се навіть ліше. Навіть ліше для мене, бо буду міг яркїше висказати свої погляди.

— Чи також кандидуєш з ними? — перебив др. Альфонс.

— Зовсім ні! Коли виясню свої погляди, то не для жадного інтересу, а для того, що їх маю! Що не дармо жив на світі, а думав ся до чогось, а се, мої панове, не кождий може про себе сказати.

— Очевидно єму здає ся, що говорить до своїх товаришів редакційних! — злобно замітив Адаць. — Поцтивий Кайцьо!

— Демократизм, м і панове, — докторальним тоном розпочав пан Калясантій, — се по мойїй думці скріпленє, убагородненє цілого народа. Так, демос, то не онтой хлоп лишень, не робітник лишень, не водонос лишень, не урядник лишень, — то весь загал, весь народ, крім хїба пануючої дїнастїї. А що у нас Поляків пануючої дїнастїї своєї нема, то можна сміло сказати, що ми наскрізь демократична нація, що ми всі демократи.

— Welche Wendung durch Gottes Fügung! — здивував ся наївно Дублянчик, але пан Калясантій, не перериваючи своїх виводів тягнув далі:

— Що наш демос не є одностайна, безформна маса, рівно вимішене тісто, з котрого хто які хоче такі коники може ліпити, се чейже розуміє ся само собою. За нами тисячолїтня історія і вона не пройшла для нас дармо. Ми не є демос прїмітивний, ми високо-культурна нація з розгалуженими, зріжницьованими національними і сусїльними елементами. Наш демократизм поступовий а не регресівний! Він не домагає ся від нас, щоб ми знівечили всі здобутки нашого 1000-літнього розвитку,

стовкмачили в одну масу те, що зріжницювало ся відповідно до ріжних функцій суспільно-політичних. Ні, наш демократизм не каже нам товчи в одній ступі і цвіт і пень і корінь нашого гарного національного дерева. Що цвіт, то цвіт, що пень то пень, що корінь то корінь. Демократизм каже нам обіймати все те з однаковою любовою, але без преділекцій, без іллявій, що направимо будову дерева, коли обрубаємо з него гилляки, поточемо весь цвіт, обналимо все листє.

— Якийсь ботанічний демократизм! — жартував Едзьо.

— То не ботаніка, пане Чапський, а тим менше річ придатна до жартів, — відрізав п. Калясантій. — Тут власне варто б подумати. Наш демократизм не перепиняє нам власне бачити управленє серед польського народу шляхти яко вельми важного, історично коначного і суспільно зовсім живучого чинника. Що більше, наш демократизм каже нам прямо бачити в шляхті найважнійший, рішаючий чинник польського народнього життя, основу польської суспільности. Бо питаюсь вас тільки, чим була би нині польська нація без шляхти? Хто знав би, хто тямив би про Польщу на світі, як би сини польської шляхти не зросили пів кулі земної своєю кровю, не перебігли в довж і в шир усіх країв Європи, не заповнили всіх кутів світа своїми жалями і скаргами і піснями і тугою і надіями? Як би шляхта польська не рвалась раз у раз до відродження вітчизни, не конспірувала, не дипломатизувала, не гйбла в Сибірі та в казематах, не руйнувала ся повстаннями і тисячними добровільними жертвами? Отсе наш демократизм, отсе правдивий, характерний польський демократизм!

— Дуже гарні слова, братіку, дуже гарні! — промовив Тадзьо, плещучи Калясантого по плечи, — та тільки будь ласкав, скажи нам, чи всі твої товариші демократи почувують ся до тих самих думок?

— Всі чи не всі, але є й такі.

— То то, що не тільки не всі, але можна сказати, що більша часть їх зовсім інакше думає.

— Позволю собі сему заперечити! — живо перебив п. Калясантій. — Власне в остатніх часах настав основний зворот в поглядах. Не тільки демократи, але навіть соціаль-демократи, се насіне наскрізь космополітичне і з разу вороже польському патріотизмови, тепер чим раз більше рішучо стають в ряди польських патріотів. А се, мої панове, колосальна побіда власне нашої ідеї, нашого розуміння демократизму. Бо по моїй думці се певне, що хто раз стане польським патріотом, той думаючи логічно не може бути ворогом польської шляхти, а коли тільки раз почне єї толерувати, то швидко мусять дійти до того, що признає єї чільне, кермуюче і основне становище в польським народі.

Тут демократично-шляхетські виводи п. Калясантого були перервані появою Гапки і Гадни, котрі на обширних тацах несли чашки чаю, горнятка сметанки, цукор, булки, свіже масло і всякі прибори потрібні для підвечірку. Не забуто й про ром та вино. Пані Олімпія зараз метнулаась застелювати стіл і уставляти все в порядку. Гапка і Га-

дина прислужували їй. Впрочім і самі гості без усяких церемоній і лишні запросні самі приставляли собі крісла, сідали де кому було до вподоби, брали собі що кому смакувало. Се вже так від давня тут було заведено: свобідне товариство, без примусу, без церемоній, немов зовсім кавалерське: хоча тут була й дама, то вона також любила сю свободу і сама чула ся при ній свобідною.

Підчас підвечірка розмова не то що не втихла, але стала загальнійшою, живійшою, більше гамірливою, хоч розирисла ся на кілька купок. Пані Олімбія взяла під свою опіку о. Нестора, сама подала ему склянку чаю з вином, сама розкроїла булку, помазала єї маслом, сама навіть принесла маленький з оріхового дерева столик, на котрім поставила все перед о. Нестором і пильно usługувала ему підчас підвечірку. При тим і сама підвечіркувала і вміла се робити так зручно, що єї майже материнська опіка над о. Нестором не так дуже впадала в очі, тим більше, що весь час пані Олімбія вела полупештом якусь живу розмову з о. Нестором. Вона розпитувала его, як ему подобав ся Едзьо і его брат, а коли о. Нестор відповів їй ні те ні се, почала широко оповідати ему про їх матір, про їх дім, їх богацтво, про красоту і посаг панночки, що мала вістати єї невісткою, не забуваючи додати й того, що по єї думці дім єї і Адасів фільварок на обох паннів зробили добре вражінє. О. Нестор слухав усе те рівнодушно, хитав головою та голосно сербав чай із чашки; видно було, що думки его не слідять за ходом слів пані Олімбії, а трівожна хмара, що час від часу набігала на его чоло, свідчила, що его уява мов ластівка довкола гнізда кружить і літає довкола его покоїку, де він лишив незамкнене вікно від саду і непохованих дещо цінних паперів та готових грошей.

Пані Олімбія бачила се дуже добре, але їй байдуже було про турботи о. Нестора, їй хотілось мати его тут, між гістьми, і задля того вона готова була знести і его незручність та безпомічність і его неввагу. План єї був дуже простий і натуральний. Вона хотіла показати своїм гостям у своїм домі скромну та тиху іділію, гармонійне жите матері з сином і з старим духовним, знавшим єї мужа, по троха другом єї дому. Дехто з гостей, особливо др. Васоні знав впрочім, що пані графиня доволі діяльно опікує ся о. Нестором, помагає ему льокувати его капітали і зводити рахунки; кілька таких справ, а особливо справа вкрадених і пропавших книжочок щадничих перехеділа через его руки, хоча, звісно, він не знав докладно суми маєтку о. Нестора і цінив его не більше як на яких небудь десять або пятнадцять тисяч. Знаючи добре маєткові відносини пані Олімбії і Адася він підозрівав, що пані графиня тому панькає ся з тим „старим полуїдіотом“, що надієсь чогось по его смерті, та, звісно, єї всі думки він ховав для себе, а коли молодий Дублянчик, замітивши таку делікатну дбалість пані о. о. Нестора, завів про се розмову з дром Васонгом, той пустив ся перед ним горячими словами величати щирість, доброту та великодушність пані Олімбії, котра, мовляв, причинює собі труду і заходу з сим старцем голвно шануючи память свого мужа, котрий з о. Нестором був у вели-

кій приязни. А коли Дублянчик згадав про маєток о. Нестора, про котрий десь щось зачув, др Васонґ в видом знавця сказав, що се мітологія, що маєток той зводить ся до кількох тисяч гульденів — очевидно річ, що для пані графині, одної з заможніших обивательок в сьому півніті, сестри двох графів Лісовницьких, що числять ся до перших магнатів у краю, з котрих один є від часу конституційної ери маршалком сусідного повіту, послом до сейму і до ради державної і шамбеляном цісарським, а другий — ну, се звісний мільонер гр. Стапіслав Лісовницький, а сестра єї є за паном Краснобродським, також багатим поміщиком, — значить, для пані графині сей мізерний капіталік бідного попа не може становити ніякої принади, ніякого мотиву до оказування єму такої доброти. Тільки вроджене благородство душі, вроджена ангельська доброта може піднести ся до того ступня саможертви. О, я знаю паню графиню досить давно і можу вам сказати, що се ідеальна жінщина! Правдивий тип старопольської матрони. Погляньте лишень, як скромно, ошадно вона жиє! Котра пані у нас маючи такі засоби як вона, згодилась би так жити? І для чого? Одиноко тільки в любови для сина, котрому хоче лишити батьківську фортуна повну, ненарушену, захищену в цілости як дорогий клейнот! О, пане, я маю найглубше поважане для сеї жінщини!

Молодий Дублянчик приймав усі ті слова радісно, віруючим серцем. Мати поручила єму виразно розглянути самому, розвідати ближше відносини Адася і єго матери, а оповідане дра Васонґа прямо звуршило єго чутливе серце. Під впливом того оповіданя він почав звільна перефарбовувати цілий образ, котрий утворив собі був про Торки з перших вражінь і деяких случайно зачутих оповідань, особливо йідкого на язык п. Калясантого. Все почало тепер перефарбовувати ся на рожево: з бідности, котрої не міг не завважити панич, врослий у достатку, ставала тепер умисна скромність і ошадність, з неладу — безпретенсіональність, з комедії — ширість і невимушена сердечність. Навіть та погана руїна на місці правдивого двора, оті опалені купи румовища порослі кропивою та бзом, що раз у раз немов лице мерця зазирали крізь вікна до сальоніку, видались єму тепер родовою, шановною реліквією. Розставши ся з дром Васонґом він вийшов із сальону на подвірє а відтам у сад, щоби в тіни дерев подихати свіжим, запахущим повітрем. Переходячи по при стайню, в котрій нині рано пані підслухала була розмову Гадви з Параскою, він почув там також якийсь шелест у соломі і різкий, не то болючий, не то ласкавий крик Параски. Молодеча цікавість заставила єго заглянути до стайні, та в тій хвили очи єго якось przypadково обернули ся до супротивленої офіцини, де находило ся помешканє о. Нестора. Молодий панич, звісно, не знав сєго і тим більше здивував ся, коли побачив, що в сінях тої офіцини мигнула знайома єму фігура Адася і моментально сховала ся за дверми, котрі швиденько замкнули ся. Сей вид остудив єго цікавість що до дівочого викрику в стайні і він звільна, нерішучо пішов у сад, голосно скрикнувши фірткою та брязнувши клямкою.

В салоні тимчасом скінчило ся пите чаю, зі стола поспрятувано, гості одні курили, другі переглядали альбоми або сиділи на кріслах та канапах. Розмова йшла свобідна, ріжнobarвна і легка, поки п. Калясантій з Тадзьом і дром Альфонсом оягь не звели єї на політичну тему.

— Все те дуже гарно, Кайцю, що ти нам говорив, — сказав Тадзьо звільна піддячи слово по слові і пускаючи клуби диму з сїгара, — як би не одна твоя хиба, дуже важна хиба!

— Яка? — скрикнув п. Калясантій.

— Доктрінерство, любий мій, доктрінерство. Пристрасть до пустих слів. Заслонюване практичних справ і відносин такими словами. Говориш: демократизм, а виявляєш погляди, против котрих і ми нічого не маємо. При чім же тут демократизм чи загалом який небудь ізм? Говориш: народне становище, а потім додаєш: поступ, ХІХ. вік. По що тих фраз?

— Ну, Тадзью! Так дуже лишні вони не є, — промовив пан Калясантій.

— Не тільки лишні, але прямо шкідливі. Бо в них криє ся підхлібство для певних елементів, котрі супроти нас є прямо елементами перевороту. Бо йдучи з такими словами в табор людей, котрі в них вірять, ти прямо робиш сам себе якимсь Валенродом, а се значить, демо-рвалізуєш сам себе.

— Ну, сего вже занадто!

— А я в повні годжу ся з Тадзьом, — промовив Едзьо Чапський. — І я також хотів звернути твою увагу на деякі такі суперечности в твоїх поглядах. Ти нам тут говориш про поступ ХІХ. віку. Даруй, брате, але я мушу на той поступ дивити ся дуже скептично.

— Ну, се можна, та все таки треба признати — —

— Нічого я не признаю! — різко мовив Едзьо. — Що маю признавати? Зелізниці? Телеграфи? Машини? Коли мірилом поступу візьмемо те, що для чоловіка найвише, найцінніше — єго особисте щастє і вдоволенє, то я скажу, що ХІХ. вік виявляє не поступ, а регрес. Ніколи ріжницї і противенства між сильними і слабими, богатими і бідними, ситими і голодними, освіченими і темними не були такі страшні та болючі. Головно: болючі. Ми змякли, збабили, зробили ся чуткими та нервовими, а наш вік з усіх боків валить на нас таке, що тільки дразнить нашї нерви, заострює а не гартує їх. І коли дехто скаже, що давнійші віки не були щасливіші, то я єму скажу, що грубо помиляє ся. Може в них не було того, що б ми тепер назвали щастєм — се так, се признаю. Та було щось інше: було наївне розумінє щастя і наївна, дїтська віра в можність. близькість того щастя. А отсего то іменно у нас нема. Ми виострили розум як бритву і поперед усего підрізали ним власну наївність і віру. Само понятє щастя ми покраяли, пошлаткували, розаналізували хемічно так, що з него нічого не лишило ся. Ну, а тоді, звісно, прийшов розум і сказав: ніякого щастя нема і бути не може. Що чоловік єго бажає? Е, се для дійности не укаж.

Я можу бажати — сховати місяць до кішені, та що з того. От те бажане щастя з одного боку, невідгасле, але ще скріплене, вирафіноване, заострене, а з другого боку ота абсолютна невіра в можливість щастя, се й є той внутрішній розрив, котрим усі ми хоруємо. В першій половині сего віку Гейне сказав: *Der grosse Riss des Jahrhunderts ist durch mein Herz gegangen*. Нині той розрив поглибив ся і захопив усі наші серця. Чи се знак поступу, знак поліпшення відносин? Ні, не можу сему вірити!

— Тільки без патосу, любчику, тільки без патосу! — процидив звільна п. Тадей. — Чого ж горячити ся? *Der grosse Riss des Jahrhunderts* не перепиняє тобі добре йісти, добре травити, пенсію получати і любувати ся всіми дарами божими.

— Се все тільки зверхня маска щастя, але не щастя. Та й що то за щастя! І для такого щастя варто було людекости тисячіліт працювати, мучитись, кров лити і терпіти! Спасибі за ласку!

Едзьо зробив зрезігновану і згїрдну міну. Потім оживив ся і почав опять спокійніше.

— Або і наш мужик! Яке добро принесла ему славлена цивілізаційна праця XIX. віку, лібералізм, знесенє панщини, рівноправність, конституція і всі оті глупі новочасні видумки? Чи в сути діла він скористав що небудь? Думаю, що ніхто з вас не заперечить міні, коли скажу, що не то що не скористав, але дійшов прямо на край руїни. Мужик є елемент консерватівний — не з іреділекції, не з темноти, але з конечности. Він мусить бути консерватівним або перестане бути самим собою. Сего вимагає сама природа его занятя, его соціальної функції. І що ж? Навіть найзавзятійші ліберали і соціалісти бачуть, нині, що тільки в панщизнянім стані він властиво був тим, чим повинен бути. Вирвавши его з того стану, силою випхувши его з батьківської опіки нана і пхувши его в космополітичну товкітню конкуренції інтересів економічних і переворотових ідей, панове ліберали випхнули его з границь его природи. Виперли ріку з єї натурального ложиська, а потому дивують ся, що часть єї заливає поля, друга часть напоює багна та мочари, третя підриває дороги, а нема кому гнати млинів та носити кораблів. Хотіли зробити мужика поступовим, цивілізованим, рівноправним, і з жахом бачуть тепер, що з него робить ся пролетарій або дрібний буржуа, лихвар або червоший революціонер, що він тратить основи релігійні з серця, тратить віру батьків, скидає батьківську одєжу, цурає ся своєї мови, своїх пісень, обрядів та звичаїв і масами мов сарана кидає ся бігти за море, до Россії, в світ за очі. Алеж се прямісінькі наслідки ліберальної господарки, ліберальних ідей, і треба бути таким сліпорожденним та недогадливим, як панове ліберали і демократи всяких відтінків (він з притиском підніс те слово „всяких“), щоби сего не бачити.

Пан Калясантій почув шпильку.

— Так щож по твоему? — запитав він. — Чого треба для нашого мужика? Чи маємо завернути его назад у блаженну приставь панщини з усіми єї добродійствами?

— От бачиш, що ти вже зовсім перейшов на газетярський розум, брате Кайцю! — мовив Едзьо. — Коли я не можу засмакувати в лібералізмі, так по твоєму я вже панщини хочу. Се ще не логіка! Певно, воно б ліпше було для нашого мужика вернутись онять під крила свого природного опікуна, а навіть з народнього погляду ліпше б ему було не тратити своїх питомих старих прикмет для нових цивілізаційних набутоків нераз/ дуже сумнівної вартости. Та що з того! Я знаю, що колеса історії на зад не вертають ся, хоча рівночасно знаю й те, що вони нераз попадають у блудний безконечник і по довгім блуканю вертають назад на те місце, відки вперед вийшли. Отже по моїй думці і тепер вони котять ся в таким блуднім безконечнику, а наша річ, річ мислячих людей, політиків і праводавців—направити те зле, що доси від самого 1848 року а по части ще й перед тим нарobili нерозумні доктринери а то й прямо ворожі нам елементи. Аджеж і без завертання панщини праводавець має тисячі способів, щоби привернути шляхті ту натуральну опіку над мужиком, яка йій з природи і з традиції історичної належить ся!

— Ну, против сего я нічого не маю, — промовив п. Калясантій, — і думаю, що іменно се й є основна, провідна думка нашого автономічного праводавства, о скільки тісні рами того праводавства позволяють тій думці уявити ся на ділі. І того будь певний, що власне ми, демократи народові кождий крок на тій дорозі витаємо і будемо витати з найбільшою радістю і до єго виконаня завієди готові помагати.

— Ну, признаю ся, що о скільки мене тішить твоя заява, о стілько смутить те, що між демократами доси мало я стрічав людей, котрі б хотіли не то що поділяти, але хоча бліше зрозуміти сю думку.

— Для мене се зовсім ясне, — промовив др. Альфонс. — І не тільки ясне, а іменно потішаюче. Бо яка різниця між нашим демократом а консерватістом? Майже завієди така, що консерватіст — чоловік практичний, близький народа, репрезентант певних ясно означених інтересів, а демократ — доктринер, ідеолог, Prinzipienreiter, у котрого замість знаня діла є ідеї нахашпані з книжок, замість розваги — запал, замість інтересів загальних — широкі фрази. І то власне в них потішає мене, бо хто між ними є щирій і розумний, той приставлений до практичної роботи швидше чи пізнійше мусить вилічити ся з демократичної фразеології і перейти до нас. Іменно істноване таких демократів і оті їх метаморфози, се в моїх очах найкрасший доказ безвідставности у нас демократизму в європейським значію того слова.

— А конечности демократизму в тім значію, як я єго виложив, — тріумфально скрикнув п. Калясантій.

— Нехай тобі й так! — сміючись згодив ся др. Альфонс. Арістократ і демократ подали собі руки. Загальне браво роздалось на вид сеї згоди. Всі весело заговорили, заходили по сальоні. бачучи такий щасливий конець сего словесного турніра. Навіть скромний а на дні душі скептичний др. Вассоні розігрів ся і попросив о голос. Усі замовкли, біліша часть зібраних обступила довкола бесідника.

— Я би й не забирав голос, — промовив він повагом, — бо до meritum розбираної тут справи не маю що так нового додати. Але мене склоноє до сего інша річ. Не тямлю вже, як се ми нині попали на сю політичну тему, та я дуже рад, що таку дразливу і важну тему обговорено тут так спокійно, обережно та зріло. І хто се говорив? Чи старці, посріблені сивизною, загартовані важкими довідами життя? Ні, се молоді люде, репрезентанти світлої і благородної молодіжі, що ще тільки лагодять ся вступити на поле практичної діяльності. Без підхлібства, панове, без компліментів, але моє серце росте, коли слухаю ваших промов, вникаю в ваші думки. Не пережила свого віку, не скінчила своєї ролі та верства, котра має таку молодіж! І щасливий народ, котрого провід та молодіж в часем мусить обняти! Вірте міні панове, міні, що стикаю ся з ріжними верствами суспільними і з природи моєї професії мушу входити в найтайніші скритки і пружини їх діланя, їх змагань і інтересів! Вірте міні, коли вам скажу, що з між усіх верстов нашої суспільности все таки найбільшу суму честноти, інтелігенції, спосібности, благородного і пераз піднеслого способу думаня я находити в нашій шляхті. Не ідеалізую єї, бачу єї хибн та хто ж на світі без хиб? Але я порівнюю суму єї добрих прикмет з сумою хиб і бачу на боці перших величезну перевагу. Порівнюю суму єї добрих прикмет з сумою таких же прикмет у інших верствах і бачу ще більшу перевагу. Тут сказано було слово, котре я з цілої душі мушу повторити, піднести і скріпити, я, хлопський син: шляхта, то основа нашої суспільности, то єї кренкий пень, пишна корона, запахущий цвіт і спілий плід. Без шляхти наша суспільність не існувала б, ми були б безсилною жертвою найізду. Наші мужики і маломішане, то тільки коріне — дуже потрібні і пожиточні части ростины, але всеж такі такі, котрі тільки в глибини землі, в тиши і темноті можуть відповідно сповняти свою суспільну функцію. Що крім шляхти підносить ся або силуєсь піднести ся у нас по над стан мужицький, се або та кора дерева, що криє собою єго благородну серцевину і хоронить єї перед ворожими вливами внїшніх обставин, або по просту паразіти. І нехай хто що хоче говорить про підкпанє, руїну, упадок, дегенерацію шляхти, я опираючись на живім досвіді запевнюю вас: неправда се! Не може се бути! Хочь ворожі обставини, ворожі впливи новочасного лібералізму і капіталізму поробили декуди болючі шерби і виломи в тім нашім народнім клейноті, то душі єго, суті єго, єго серцевини вони не рушили. Вона здорова і сильна і — надіймось! — швидко зможе залічити, вирівнати понесені шкоди. І головню: вона знає, повинна і мусить знати, всім естеством чути, що вона є основою всеї суспільности, що в єї руках, на єї плечах спочиває вся (судущина польського народа, і се мусить їй додати сили, витревалости і відваги до праці.

Ся промова талановитого адвоката викликала правдивий ентузіазм серед зібраних. Пані Олімпія перша горячо стиснула єго руку, прочі почали цілувати ся з ним, хоча, звісно, не без певної протекційности, котрої др Васонг удавав що не замічає.

Та нараз ся шумна, радісна сцена була перервана досить несподіваним, хоч, здавалось, досить натуральним способом. О. Нестор, про котрого, бачилось, усі цілковито забули, почав якось нервово і трівожно оглядати ся довкола себе, мацати руками, видавати якісь глухі носові звуки, далі встав і шепчучи щось без голосу, поспішно направив ся до дверей.]

— Куди ви, панотче? — ласкаво запитала пані Олімпія підійшовши до него і беручи его по під руку.

— Та.. так собі... Прошу не безпокоїтись... Я тільки на хвилю...
І добуваючи всіх сил, немов гнаний якоюсь внутрішньою силою він вийшов із сальону.

Всім гостям зробило са якось дуже ніяково. Йім було прикро за паню дому, а йій за гостей. Усі прийняли сю виходку старого попа за знак протацтва, притупленого почутя делікатности і браку доброго вихованя. Пані Олімпія оглянула гостей, очима благаючи дарувати старому, немічному чоловікови сю неделікатність. По хвиленій мовчанці вона промовила, немов навязуючи до тої мовчазливої просьби.

— Бідний старий! Що вже діяти, треба від него не одно знести. Але при тім золоте серце! Представте собі панове: має невеличкий капіталець і думає зробити з него фундацію для бідних. Я, звісно, піддержую в нім сю думку і надіюсь, що вона дійде до ладу. Не легка то річ. Знаєте, старий чоловік, а говорити зь ним прямо о тім, щоби зробив тестамент, якось не випадає. Ну, та я не трачу надії.

— Отсе вам, панове, новий примір того, що я говорив, — мовив далі др Вассоні.— Се вже тільки такий близький знайомий пані графині, як я, може вам сказати, кілька дійсної абнегації, материнської печальности і щирости і справді обивательські далекоглядности жаве під отсим дахом, уявляє ся в тім зворушуючім образі старого, знеможілого пароха і обивательки, що шануючи его приязнь до єї покійного мужа бере на себе/труд — зовсім безкористно заходити, доглядати і пильнувати его. І прошу панів, сей образ крім чисто людського значія має й іншу, політичну вагу. Адже сей старий, немічний, здитинілий руський піп — чиж то не вірний образ того руського пугала, котре такою важкою раною ятрить ся в нашім народнім тілі? Дитиняча розумом, капризна, без вихованя, без манер Русь ота все таки має добрі, благородні задатки в душі; при добрій прищипці, терпливости і систематичнім приводі вона може послужити для добра загалу. Та ось тут панове, на примірі нашої шановної господині ви повинні вчити ся, як треба підходити до розвязки сего дразливого питання. Нехай собі Русини капризують ся, нехай кидають ся, кричать про рівноправність, шумлять про свої мнїмі кривди! Ми будьмо розумнійші від них, дулаймо за них, дбаймо за них, не випускаймо йїх зі своєї опіки, не переставаймо робити йім добро, а певно — —

Не докінчив. Двері від сальону отворили ся з лускотом і в них показав ся о. Нестор — блідий як стіна, тремтячий, ледво живий зо

страху. Він порушував ротом, махав руками, видно хотів кричати, хотів щось страшно виявити, та не міг видобути голосу з горла. Пані Олімпія, що весь час его неприємности була неспокойна, то виходила до сіней, то заглядала в вікно, то щось шептала з Адасем, котрий власне задиханий прибіг відкись із саду, тепер прожогом кинула ся до него з піднятими руками, так немов би хотіла заткати ему рот в разі як би хотів крикнути.

— Бійте ся бога, отче! — мовила вона з дійсною тривоگوю, — вам що таке? Що стало ся? Сідайте, ось тут! Господи, ви зовсім як самі не свої! Натє, напийте ся води!

О. Нестор нетерпливо замахав руками, та про те сів і напив ся води. Его тривога троха немов охолола, і він не крикнув, а тільки промовив майже шептом до пані Олімпії, котра сіла при нім так, що заслонила его від гостей, котрі таким робом зовсім не могли чути йїх розмови. По пані Олімпії видно було, що й вона не менше зворушена і стрівожена від о. Нестора.

— Ах, пані! — стогнав о. Нестор. — Недаєть!... Я... десь... загубив...

— Що? Що ви загубили?

— Ключ! Ключ!

— Який ключ? /

— Від мого помешканя.

— Ключ від вашого помешканя? Аджеж ідучи сюда ви замкнули помешканє і взяли ключ іє собою?

— То то й є! І міні так здавало ся і я сидів спокійний. Аж нараз перед хвилию мацаю до кішені: нема ключа. Щось мене мов пальцем ткнуло. Я пішов до свого помешканя — —

— Алез отче! — перебила его пані Олімпія, що вся смертельно бліда і холодна слухала его шептаного оповіданя. — що ви видуєте! А дивіть лишень; онде на софі ваш ключ лежить!

— Що? Мій ключ? — скрикнув о. Нестор. — Не може бути! Я ж перед виходом шукав его докладно!

Пані Олімпія замісь відповіді витягла ключ із кутика софи, де він був запхав ся під подушку, певно випавши о. Несторови з кішені підчас сидженя і подала его переляканому о. Несторови. Той узяв его тремтячою рукою і довго дивив ся на него, немов не вірячи власним очам.

— Не може бути! Не може бути! — шептав він. — Я-ж добре шукав, а головно, я бачив...

Та пані Олімпія вже не дослухувалась, що він бачив. У салоні йшла метушня. Адась пригадав гостям, що пора забирати ся на фільварок, де йїх ждуть з вечерєю, і всі повставали і почали прощати ся з господинею дому.

— А я, Адасику, дякую тобі за вечерю, — мовив др. Васоні.
— Не час міні гаятись. Діла! Мушу прямо відси поспішати до Львова.

— Га, не смію задержувати пана меценаса, знаючи, що у пана час дорогий, — з делікатною резігнацією мовив Адаць.

— А може ще дехто з панів схоче поїхати зо мною? — обернув ся др. Васоні з запитом до товариства. Оба брати Чапські зголосили ся бути его товаришами.

— Отсе й чудесно! — мовив др. Васоні. — Сядемо всі на одного фіакра.

— О, не маєте потреби тіснити ся! — скрикнув Адаць, котрий уперед уже надармо просив обох Чапських, щоби лишили ся на вечерю і котрого вони дуже перепросили вимовляючи ся тим, що вже нині нічю може прийіхати їх мати і дуже б їй було прикро, як би їх не застала у Львові. — Можете панове взяти два фіакри. А котрі панове лишають ся, з тих часть може схоче пішки полем проспацерувати ся відси до фільварку. Се ближенько, тепер уже холодніє, вітрець подихає від ліса — чудесно тепер у полі.

— О, ми всі йдемо! Всі йдемо! — закричали гості.

— А по вечери я відвезу всіх гостей своїм повозом до Львова, — додав Адаць.

На тім і стало. Всі гості попрощали ся і виїшли. Адаць поцілував маму в руку і шеннув їй до уха на ру уриваних слів, а потім прожогом побіг на подвірє, щоби провадити гостей через подвірє в сад, відки йшла стежка на луку, далі на полеву дорогу, через місток, а опісля піднімала ся доволі круто, звиваючи ся тонесенькою гадюкою попереk буйного пшеничного лану, попереk другого лану з картофлями до фільварку.

Др. Васоні лишив ся в салюні остатній, крутив ся немов забув або згубив щось, а очима пильнував паню Олімпію і навіть украдкою давав їй якісь знаки.

— Панове Чапські, — сказав він до обох паничів, що ждали на него в дверех салюну, — прошу йти і сідати, я зараз виходжу. Я ще маю словечко...

Паничі не дослухуючи пішли до фіакрів, що стояли близько виїздової брами і не відпрягаючи коней пасли їх по травниках. А др. Васоні лишивши ся з панею Олімпією сам у салюні наблизив ся до неї і почав полушептом:

— Прошу вельможної пані, я хотів —

— Пет.. перепрашаю! — шепнула пані і озирнула ся, шукаючи когось очима. Очевидно вона шукала о. Нестора, але его не було в салюні.

— Ах! — промовила вона якось нетерпливо, а потім обертаючись до дра Васоніа говорила до него:

— Ну, прошу пана меценаса, чим можу служити?

— Перепрашаю.. Може то не делікатно з мого боку... але я маю поручене, виразне поручене з виділу шляхетського касина предствити вельможній пані справу пана графа Адама. Хоча він і повнолітній, та все таки... виділ уважаючи на его імя, на его знамениту сімю не хотів поступати з ним відразу беззглядно.. Знають вельможна пані, яка се неприємна історія...

Меценас мняв ся на місці, та пані Олімпія слухала его досить нетерпливо, очевидно думка єї занята була чимось зовсім іншим.

— Не знаю, коханий меценасе, чи добре розумію вас, о що тут ходить? — сказала вона, усміхом маскуючи свою нетерпливість.

— Думаю, що пан Адам сказав пані графині о тім гоноровім дові, о тих трех тисячах гульденів, з котрими він залягає. Речинець умовленої сплати вже минув. Після регуляміну виділ повинен був уже вивісити его імя на чорній таблиці, але я, знаючи, як неприємно було би се пані графині і ще декому, просив, а навіть формально поручив ся —

— Спасибі вам, пане меценасе, щире спасибі! — промовила пані, стискаючи руку дра Васонґа. — Знаю вашу щирість і доброту. А що до того довгу будьте зовсім спокійні. Думаю, що Адаєсь завтра сплатить его.

— Завтра? — здивував ся др. Васонґ. котрий знав добре грошеві клопоти графині і Адаєсь, що ще нині по дорозі, не знаючи о его делікатній місії, жалував ся перед ним, що не має грошей на живна.

— Так, завтра! — коротко і рішучо промовила графиня. — Adieu, коханий меценасе! Щастливої дороги!

— І відки се вони думають до вавтра роздобути таку суму грошей? — міркував др. Васонґ сідаючи на фіакра. — Бо щоби сей старий скупиндрия так для неї розщедрив ся, се трудно припустити. Ну, та побачимо, побачимо!

Ще гості не зовсім щезли з виду, ще в саду чути було гомін відходячих, а при брамі ще лагодили ся до їзди фіакри, коли пані Олімпія від дра Васонґа прямо полетіла до офіцини, де жив о. Нестор. Вона відразу, як тільки відвернула ся від остатнього гостя, зробила ся немов зовсім не та. Щез єї маєстатичний спокій, щезла свобода і веселість. Лице облила блідізгь, тонкі губи розхилили ся і тремтіли нервово, по всім тілі пробігала якась холодна дрож. Страшенна нетерпячка гнала єї, смертельна тривога, щоб сподівана буря не захопила ще відходячих гостей, щоби ся гарна гостина не скінчила ся скандалом. Вона формально бігла до дверей офіцини. І мала щастє. Ще хвилина і було б за пізно. В сінях офіцини вона лицем до лица зустріла ся, мало що чолом об чоло не вдарила ся з о. Нестором. Сей був зовсім мов безумний, пицав, кричав, ломав руки, стогнав із глибини душі.

— Боже мій! Отче Нестор! Що вам таке? Що стало ся? — скрикнула пані Олімпія, ніби не хотючи, а про те твердо і рішучо загороджуючи ему вихід на подвірє.

— Пронав я! Пронав! — стогнав о. Нестор. — Обікрали мене!

— Та хто? Як? Коли? — вся тремтячи донитувалась пані.

— Ах, пустіть мене! Нехай кричу гвалт! Нехай збігають ся люди! Се не може бути! Кілька хвиль тому... В білий день... Аджеж се нечуване...

О. Нестор задихав ся, уривав слова, упадав під ваготою страшноі новини так що ледво держав ся на ногах.

Пані Олімпія хоч сама видимо перелякана і до глибини душі збентежена сею новиною, взяла его за руки і лагідно вивадила опять до его покою, посадила на канапі і сама сіла насупротив него. Тільки тоді почала говорити — лагідно, стиха, розумно і спокійно, немов уколиуючи до сну переполошену нічним привидом дитину.

— Бійте ся бога, отче! Не робіть скандалу! В вашім власнім інтересі так ліпше буде. Розкажіть докладно, що стало ся? Поміркуємо разом, що робити. Не бійте ся! Се ж не може бути, щоб так середу́дня в мойім домі...

— А от же видно що може бути! — перебив їй о Нестор. — І як се стало ся, я їй доси не розумію. Ще сидючи отам у вас у сальоні я пригадав собі, що лишив вікно незамкнене. Приперте з середини та не защеппене. Щось мов їхнуло мене. Дай, думаю, піду та защеплю. Стереженого бог стереже. Підходжу до помешканя — двері, оті сінешві защеппені з середини. Господи, се що значить? Я глянув на вікно свого передпокою — заперте і з середини заслонене фіранкою. А тямлю добре, що коли ми обое виходили, то фіранка була відслонена. Я так і обімлів на ногах. оспішаю що духу у фіртку та в сад та довкола офіцини щоб заглянути крізь отсе вікно, але з за вугла чую стук у моім покою, брязкіт замка. Я до вікна — воно також заперте з середини і заслонене моєю реверендою. Що духу вертаю назад, приходжу до дверей — заперті. Трібую їйх — не замкнені. Виходжу в сіни, до дверей свого покою — замкнені. Я до кішені, за ключем — нема ключа. Тоді я мов одурілий пішов до сальону, а там ви дали міні ключ. Що про се думати, га? Чудо явесь чи пряме злодійство? І чіє?

— Отче коханий! Не спішіть ся посуджувати нікого! — говорила пані Олімпія, котра з дрожо в тілі слухала сего оповіданя. — Я нічогосінько не знаю, крім того, що по вашім приході побачила ключ на софі. Ну, але щож далі?

— Діставши від вас ключ я зараз поспішив сюди. На перший погляд усе було в порядку, замки цілі, все на своїм місці, тільки ось тут у шуфляді грошей нема.

— А ви певно тут їйх лишили?

— Тільки що перед приїздом гостей я перерахував їх і списав на карточці паперу. Хотів сховати, та ви прийшли і я лишив їх отут.

— І багато їх було?

— Пя... пять...

— Пятьдесят ринських?

— Е, де там! — скрикнув о. Нестор. — Пя... пя...

Его уста немов не годні були вимовити суму.

— Пять сот?

— Ні, пять тисяч! Ось глядіть! Ось картка! Картку лишив, цінні папери лишив, тільки готівку взяв.

— То ніхто інший не зробив, як тільки Цвях! — по короткім розмислі спокійно і рішучо промовила пані Олімпія.

— Цвях?

О. Нестор механічно повторив се ім'я, але рівночасно витріщив ся на паню своїми поблеклими очима.

— Певнісінько він! Гапка ще рано сказала міні, що він був тут ранісінько і нахваляв ся перед нею, що з вами порухе ся.

— І чомуж міні па... пані сего не сказали?

— Я вас не хотіла страшити. Впрочім я казала Гадині пильнувати за ним. Ну, та хто такого злодія упильнує? Певно підглянув, що вікно в вашім покою не заціплене тай скористав з нагоди.

— Але як же він міг замкнути сінешні двері з середини?

— Ну, отче! Се вже мусіла бути ілюзія. Двері були тільки заціплені, а вам здавало ся, що вони замкнені з середини: в перестрахи ви не могли їх від разу отворити, а потому перно й не трібували вже.

О. Нестор оиять видивив ся на неї довгим, дитинячо-безпомічним та довірливим поглядом. Здавалось, що він готов повірити словам пані Олімпії.

— Але вікно? Коли Цвях вліз ним до середини, то по що б его замкав із середини?

— Ну, але тепер, як ви вийшли, воно було замкнене з середини, чи ні?

— Не знаю. Прошу поглянути.

Пані Олімпія підійшла до вікна. Воно справді було заслонене якоюсь старою реверендою і заціплене з середини, та пані Олімпія одним зручним рухом відімкнула его і отворила до половини.

— От і бачите! — сказала вона, — я так і знала! Воно тепер отворене. Все тут ясне. Злодій вліз вікном, замкнув его за собою і за-

слонив, щоб ніхто з надвору не бачив, що він робить у середині, а упоравшись виліз опять тим вікном, і розуміє ся, не міг уже замкнути его за собою.

— Але щож то брязкало замками і скрипіло ключами власне тоді, коли я стояв отут коло вікна?

— І се може бути ваш привид. Хіба що би злодій мав другий ключ. Та се трудно припустити. Ну, та в усякім разі слухайте моєї ради. Я вам раджу як рідна сестра. Будьте тихо! Не робіть крику. Я тимчасом дам знати до війта, до жандармів і ще сеї ночі, сего вечера вони зненацька зроблять ревізію у Цвяха. Будьте певні, що завтра ваші гроші віднайдуть ся.

— Ах! Ве... ве... вельможна пані! Які ви ласкаві! Які ви добрі! Нехай вам бог за... заплатить за...

— Годі, годі! — скромно мовила пані Олімпія. — Тільки будьте спокійні! Я йду і зараз усе зроблю, що треба. Пять тисяч, се сума! Се великі гроші. Вони не сміють пропасти. Ну, прощайте, отче! Господи, як міні прикро, що вас у моім домі таке нещасте спіткало!

І вона вийшла. Тут же при сінешних дверех їй зустрів ся Гадина, котрий не то підслухував у сінех їй розмову, не то щось там запрятував на подвірю просто дверей. Побачивши его пані Олімпія окинула его таким лютим поглядом, немов би він зарівав єї найлюбійшу дитину, а потім підхилиючи двері до покою о. Нестора і підносячи голос так, щоб і Гадина міг чути, вона кликнула:

— А замикайте ся добре, панотче! Майте ся на бачности! Добраніч, добраніч!

(Далі буде.)

Ів. Франко.

зимальнув го добре с кілька раз по-зауш тај пішов собі гет; сів на цїзбан, парнув до московського царя, тај оженив сьа в нього. — Тож відав з-за того може буде војна з Москальом, що син оцего, нашого оженив сьа крадці перед вітцєм у московського.

(В Лолинї долиньского пов. від Михайла Воробця в р. 1879 записала Ольга Рошкевич (Озаркевичева).)

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

IX.

125 Вечеріло Рожавий блиск заляв уєсь захід неба. Довкола стояла тиша. В Торецькім дворі по відході гостей було пусто, глухо, тихо, мов у гробі. Тїнь від офіци звільна заливала подвірє. Десь колись у верхках лїи перекликали ся ворони.

Пані Олімпія ходила по саду. Її душа була збентежена і вона шукала найгустїйших закутків, найтемнїйшого сутінку, щоб бути самою. Та неспокій догаив єї й там, не давав їй сидіти ані стояти на місці. гнав єї далі. Садівник сидячи в своїй соломяній будці під розлогою яблунею і пихкаючи люльку, слїдив єї очима, як вона мов мара мигалась то тут то там по гущавині, входила чогось між корчі малини, між молоді вишні, що своїми тонкими гильками били єї по лиці та хапали за волосє, то знов чогось немов пильно шукаючи йшла між улії, що становили колись славу торецьку пасіку а тепер стояли без пчїл, зазирали під острішки, засувала руку в затварі, водила очима довкола немов не тямлячи, що робить і чого шукає, — перехресє лв сьа, сїлюнув і шепнув сам до себе:

— Знов снує сьа, як манія!

126 Він уже від якогось часу покїттив оте „снованє“ у пані і почував перед нею якийсь острах, тим більше, що пані, кілько разів переходила по при него, навіть оглядала єї оудку, та про те, здавалось, не замїчала єго зовсїм або вважала якоюсь неживою колодєю і ніколи не жовила до него ані слова. Садівникови дивне було й те, що звичайно тїлько вечерами нападало паню таке снованє, а в день, по за садом, вона була зовсїм спокїйна, тямуча і говірлива.

— Щось то в тїм мусить бути! — міркував собі садівник, водячи очима за панєю, що в своїй чорній сукні мов чорна хмара, без шуму

та хруськоту тут і там мелькала поміж деревами, то вирипаючи то пропадаючи в вечірнім сумерку. — Чи вона чогось шукає, чи то слабкість яка у неї? Та як би шукала, то вже би раз пайшла, або би ще кому казала шукатч. Ні мабуть се така планіта на неї заходить. Адже кажуть, що є такі люде.. Як на него така планіта зайде, то все покине, жінку й дітей забуде і йде в світ, сам не знає чого й куди. Але диво, що єї завсїгди в тім саду така планіта нападає. Певно якась недобра душа наслала на неї.

Пані тимчасом вийшла з густого молоднику. Вже роса падала. Єї прунельові черевки, ті самі, що мала на собі при гостех, зовсім промокли. Долішній край сукні також був мокрий і бив єї вохким та холодним по ногах, та вона мов і не тямля і не чула сего. Раз у раз озираючись, нипаючи, надслухуючи вона пішла в глїб саду, між старі дерева, туди, де сад вихилюючи ся к півночи розкидав ся по плоскогорі злегка наклоненій до сіножаті. В верхках дерев почали соловії виводити свої трелі. З дупла старої липи крикнула сова. Легевький віте-рець похитав гильками, — се було мов остатнє зітханє конаючого дня. Пані Олімпія стрепенула ся і зупинулась на хвилю.

Про що вона думала? Колиб хто був став перед нею в тій хвилі і завдав їй таке питанє, вона певно була б видивилась на него студуваними очима та не найшла б відповіді. Вона ні про що не думала, хоча про те єї мозок працював, єї нерви не могли вспокоїтись. Мов у годиннику, в вотрїм цопсеу ся котвиця, пружина без перешкоди починає розвивати ся, в середині йде шум, молотки починають прискорено бити, дзвоники дзвонять, колієня крутять ся, ваги з шумом посувають ся в низ, доки енергія механізму не вичерпаєсь; — от так було і в єї душі в хвилях отих вечірніх, самотних прогульок по саду. Котвиця єї волі, сильна і цїпка за дня, параз робила ся мов глиняна, тратила свою силу, пропадала зовсім і в голові невдержимо починали шуміти та пересувати ся без ладу, без звязку тисячні вражїня, думки, образи горячкової уяви, привиди виплоджені всіми горячими та несповненими бажанями, ошуканими надїями єї житя. Вони плили бурливою, нестрою течїєю, нічого по собі не лишаючи крім болю голови і прискореного битя сердца. Надаремно думка силувала ся ловити на лєгу сєб або тої образ, придивити ся єму, прослїдити єго звязок з іашими. Нові напливаючі хвилі того потоку швидко поривали з собою, затоплювали тої один образ, на єго місце насували десятки нових — сумних, веселих, ненависних, рівнодушних, заповнювали ними весь круг-їр, затїснявали всю атмосферу на те тїлько, щоби в слїдуючїй хвилі опять змінити все, затемнити старі а наперед висунути нові картини.

Була се дійсно якась слабкість. Пані Олімпія з разу не звертала на неї уваги, тим бїльше, що сімитоми єї з разу були майже незначні. Але тепер напади сєї слабости за кожним разом були дужші, довші. Вони заповїдали єї завсїгди якоюсь таємною трївогою; в груди починало не ставати повітря, віддих робив ся частїйший. В такім разі пані ні за що не могла видержати в покою, не могла всїдїти ані вєго-

ятись на однім місці. Звичайно йшла в сад, і хоча сумерк та холод саду не впокоював її, то все таки тут вона якось найлекше, незамітно для нікого могла перебути напад своєї нервової немочи, ходячи, „снуччись“, як мовляв садівник, нераз годину або й дві поміж деревами.

Ось вона на хвилину зупинила ся на полянці. Знає, що довше хвилини не постоїть, що зараз мусить іти далі. Зирнула в верх; крізь густу сітку конарів і гіляк дерев видно шматок ярко рожевого неба. Де-де прозирають зорі. Довга, рівна, тонка хмарка, мов гладко вичесане пасмо м'яккого прядива, зависла як раз над її головою. Зирнула в низ: довкола понурою стіною стоять сумерки по під розлогими деревами; літають світляки мов золоті іскорки. Та ні! Отут у найтемнішій місці розясилюєсь. Якесь бліде-бліде світло розливає ся. Се не світло, а висока жіноча постать уся в білому, з розпущеним на плечех чорним волосєм, в замкненими очима іде звільна, мірно, з протягнутою на перед правою рукою. В лівій руці держить свічку — ні, світлячка, що мигоче тихим, зеленковатим світлом. Мертва тиша довкола. Чути мірне, голосне, сонне сапанє постаті. А! Се Моджеєвська в ролі леді Макбет! Ось вона присідає, збирає росу з трави, мие руки...

— Ще одна пляма! Ще ота одна пляма!

Пані Олімпія виразно, виразвісінько чує єї сонний шепт. Отут десь близько, над ухом, а може навіть в нутрі власного уха. Вона не боїть ся, не дивує ся, знає, що се Моджеєвська, котру вона бачила в тій ролі недавно на львівській сцені, — а що вона робить у торецькім саду, відки вона тут увяла ся, про се нема часу думати.

— Спати! Спати! Спати! — шепче висока постать, розпливаючись у небує, та в тій же хвили пані Олімпія поступивши пару кроків бачить перед собою спальню, вбоге ліжко, мізерне, стареньке покривало, в під котрого виглядає сива, стареча голова з розхиленими синьоватими губами, навислим над верхньою, безвусою губою носом і глибоко запалими очима. Се отець Нестор, — пані Олімпія знає се; йїї ані раз не страшно ані не дивно. Вона йде далі — образ щезає.

— Жаль міні єго! Такий був у сні похожий на мого батька!

Хто се сказав? Де се сказано? Не час думати. Млин над річкою. Величезне колесо обертає ся звільна, без туркоту; вода паде, бризкає та розскакуєсь міліонами перел, але без найменшого шуму. В низу під греблею широкий ставок — тихий, ясний, глибокий — глибокий. Дно видно, місяць і зорі видно в воді, та поміж зорі лаять чорні раки, по місяцю бе хвостом велика, лінива риба. А над тою глибиною, на дошці вбитій одним кінцем у греблю сидить і гойдає ся якась людина — жінка — дівчина — русалка? Не час думати. Гойдає ся — ломить руки — рве коси на собі, знайома якесь лице, та хто се? От-от пізнає, от-от, ще лиш раз глянути! Та ні, образ розливає ся, блідне, щезає...

Ось чути шум кроків. Липовою аллеєю йде звільна акась темна, жіноча постать. Нараз зупинила ся, стрепенула ся, хрестить ся і починає непевним та доволі різким голосом співати:

Gwiazdo morza, któraś Pana
 Mlekiem swoim karmiła,
 Tyś śmierci szczep, który szczepił
 Adam w raju, skruszyła!

Пані Олімпія стоїть недалеко неї, схована в пітьмі, затаївши в собі дух. Се Гапка — чи дійсна, чи привид? Не час думати. По-стать шугнула і щезла в напрямі к дворови. Невно з села вернула, була у Цвяха, у Гердера, у Маланки. І вже уява рисує пані Олімпії нові картини: Цвяха і его жінки, що плаче з дітьми без хліба, і его молодости, коли він був отут у дворі, ніби слуга, ніби вихованок, панськый козачок, поки страшна катастрофа нараз не змінила всего. Ось перед панею стає виразно старий панськый двір, обширна панська спальня, богате ліжко, а на нім у пишних подушках живий труп, безпомічний як дитина а злобний як чорт — ві покійний муж, граф Торський. А при ліжку на стільчику отсей самий Цвях — та не отсей, а молодий, жвавий хлопець з хитрими, злодійкуватими очима, в панській ліберії, подає панови якесь лікарство. Вона бачить і себе саму — отут у противнім куті, за котарою, на ліжку, чує своє сонне сапанє, та чує, що не спить, що пильно ловить ухом кождий шелест, кождий шепт у комнаті, що душею бачить кождий рух Цвяха, кождий жест, кожду найменшу зміну в лиці свого мужа.

— Здаєть ся, вона спить уже! — шепче граф.

— Спить, — повторяє шептом Цвях.

— Ну, говори, що бачив?

— Цілувались.

— Хто почынав?

— Вона.

— Що говорили?

— Змовляли ся.

— На кого?

— На вас. Вона его натуркує. Як засне — каже, — ти прийди до мене, обоє візьмемо по подушці, наляжемо на него, за пару хвиль буде готов.

— Та... так і мовила? Буде готов?

— Тими самими словами! — з безвстидною відвагою бреше

Цвях.

— Ну, що далі?

— Він не хотів. По що міні? Вона почала плакати. Ти мене не любиш! Він моє жите затроїв.

— Затроїв — казала?

— Так. А він каже: Прости ему! Нехай має з богом рахунок. Зроби се задля нашого сина!

— Задля нашого — казав?

— Так! Задля нашого сина.

— А що ж далі?

— Вона знов про подушки. Не бій ся нічого! Ніхто не буде знати! Скажемо, що удар був шляк трафив.

— Хитро! — шепче граф.

— Він ні-за-що не хотів. Видасть ся — каже. І так єму не довго вже жити. Лікар казав.

— Лікар казав?

— Еге, каже: лікар казав. Я вмисно лікаря розпитував; казав що леда сильнійше зворушене, і може бути по нім.

— Он як! — шепче ледви чутно граф і кидає ся на ліжку. Потім тихо. Цвях ще щось шепче, потім нахилиє ся над ним і промовляє в пів голоса:

— От тобі па! Справді готовий! Я й не думав, щоби так швидко!

Єї серце ще тепер, по стільких роках, стискає смертельна тривога при тих словах. Вона все чула, не спала; від разу зрозуміла, що тут стало ся щось страшенне. Тривога відняла їй уся силу, всю заступу. Вона не знає, що робити: чи вставати, кинути ся до мужа, кликати на поміч, чи лежати і ждати рана? Ждати? Спати — ні, лежати без сну всю ніч отут при труні! Ні, се страшенно, вона сего не видержить! А зриватись, кричати — значить зрадитись, що вона чула оту розмову, зрадитись перед Цвяхом! Та що се? Цвях щось порлеть ся коло вмерлого, брякчить ключами, відмикає касу! Тривога кам'яною горою налягає на єї груди! Вона силуєсь встати, крикнути, вхопити за руки злодія, але не може ворухнути ся. Та ось Цвях замкнув касу, поклав ключі мертвому під подушку і на пальцях виїшов з покою. Щасє що світла не погасив. Але що се? Світло змагє ся. Дим дусить. Тріщить, гуде полумя. Боже! Пані зриває ся — ліжка єї мужа все в огни. Серед диму і полумя, мов у кількох гнізді, на кількох погелі лежить єго труп — спокійний, злобно веміхнутий, з устами троха розтуленими, немов би тільки що сказав:

— Он як!

Крик! Галас! Гармідер. Тупіг кроків, бряк вікон, зойк дзвонів, біганина, безсрадність. А огонь бухає та бухає! Вікнами й дверима вириває ся з комнати, до сіней, на горіше, на дах! Кільке гніздо розрослось, розширилось і вже не тріщить, не гуде, а реве, виє, під небо іскрами силе, огняними язиками нічну пітьму лиже. Крик довкола, все село збігло ся, ратують, гомонять, заваджають. А серед усього того гомону, диму, реву, пекла, там у самій середині, на єго дні, в головнім гнізді пожеару їй раз у раз вижаєть ся отой труп, неткнутий полумям, спокійний, з розхиленими та злобно перекривленими устами. Він неживий — вона чує се, та проте єго очи отворені, горять ярким, кільким блиском, горять безсмертною, ненаситною злобою і вперті в неї, повертають ся за вею. Куди вона рушить ся, куди поверне ся, все і всюди вона бачить їх перед собою, чує на собі їх пекучий блиск,

чує в глибині душі їх сверлючий позирк. Тими очима труп не перестає говорити до неї, гризти її, мучити її.

— Еге, так ось ви як, пані графине! Задусити мене збиралсь! Подушками, як Петра III! Се ви від Катерини II навчились, а? Забажали увільнитися від мене? О, ні! Хотіли від живого увільнитися, так ось вам за се! Маєте трупа, маєте мерця, від котрого ніколи не увільнитеся! Котрого не скинете з себе, не відірвете від себе, не задусите, не отроїте, бо він в вас, в нутрі вашім, у душі вашій! Бажаю вам приємної забави з вашим товаришем і синком! Хе, хе, хе! Моя приємність буде — все і всюди дивитися на вас отими очима, котрі вас так чарують, графине — правда? Котрі мають на вас невеличкий магичний вплив — хе, хе? Котрі трошка заострюють ваш апетит, розгрівають вашу кров — чи як ви кажете, вельможна пані графине, а?

Чи се в тій хвили хтось говорив? Чи з п'ятьми визирають ще й доси на неї оті страшенні очі, що давно-давно, довгі літа доводили їй мало що не до божевілья? Пані Олімпія тільки тепер почула страшений холод у всім тілі, почула приплив смертельної тривоги в серці і затуливши лице руками зверщала як перелякана дитина, а потім мов безумна кинула ся втікати. Сама не знаючи, як і куди, вона по кількох скоках вирвала ся з темряви саду, вдарила ся о штахети, а потім допавши до фіртки відчинила її і вискочила на чисте поле, вся тремтячи і важко дишучи так само як тоді, коли нічу, на пів зомліла, вирвала ся з пожару, що під собою похоронив трупа її чоловіка.

— Боже, се мама! — почула вона голос тут же обік себе. — А мамі що такого? Чого мама так скричала? Чи що страшне стало ся?

Вона стояла німа, без тям, важко дишучи, безвладна, немов розбита. Тільки по хвили озирнула ся.

Перед нею стояв Адаєв, зачудуваними очима вдивляючи ся в матір. А коли побачив, що вона пізнала його, підійшов до неї і взяв її за руку.

— Мама зовсім перестудила ся! У мами лихорадка! — промовив він з тією докору в голосі.

— Нічого, синку, нічого! — шеннула пані Олімпія, тулячись до него. — А у тебе що? Чому пішки приходиш? Ти задиханий? Ти біг сюди?

— Се пусте. Ходімо до покою, я все мамі скажу!

І звільна, тихо-тихо крадучись садом обоє війшли в липову аллею і по хвили щезли в її п'ятьмі.

А над ними високо догарала на небі вечірня зоря. З річки доносив ся рехкіт жаб. По під деревами шнирjali без шуму чорні лилики, а соловії заховані десь у темноті виводили невтомимо свої трелі

X.

Гади́на до́бру годи́ну лежав у сто́долі на соло́мі Хоті́в заснути, та не міг. Ждав на Параску, та вона не приходила. Почав було клясти єї, та й перестав, бо чув, що єму не дуже й бажало ся тепер єї бачити. Щось мов мулило єго в нутрі, якась порожнеча, котрої не знав чим заповнити. Вийти б у село, до коршми, побалакати з парубками, пожартувати з дівками — та ні! Сама думка про товариство була єму тепер бридка та нелюба. Щось немов привязало єго сьогодні до от сего подвіря, чогось ждав, чогось надівав ся, хоч сам не знав чого. Та про те не міг відійти відси. Лежачи в сто́долі на соло́мі він крізь шпару в стіні глядів на подвіре, на супроти́лежну офіци́ну з кухнею, гостинним покоєм і помешканєм о Нестора. Думки єго мов ворони довкола верхка дуплавої липи кружили та шибались ненастанно довкола того помешканя. Двірське ліниве житє дале єму закоштувати приємностей, яких не дає житє простого селянина, розпалило в нім бажанє богатства, але не дало ані вміня здобувати добро чесною працею, ані не виробило в нім на стілько моральної сили, щоб він міг спротивити ся покусам Легким способом прийти до ма́тку, покористувати ся чужим, загарбати те, коло чого сам не трудив ся, — от се був єго ідеал. Старий, слабосилий о. Нестор, властитель величезного, по єго понятям, ма́тку, з котрого сам не змів і не хотів користати, се була така натуральна, така навіть легальна по єго понятям жертва для єго апетиту, що не обску́бти єї, дати собі виврати з рук комусь другому було б глу́нотою, гріхом.

Та про те Гади́на був не дуже сміливої вдачі. Природа і вихованє зробили єго радше дрібним, кішнковим злодієм, ніж розбишакою широкої руки. Урвати потаємно, підстергти, закрасти ся, потягти, на се він був майстер, але виєше, по за такі дрібно-злодійськєі штуки єго фантазія не всмілювалась вибігати. Єму вдалось кілька разів підстергти о. Нестора, як той ховав по кілька або й кількадесят гульденів де-небудь у дупло дерева, між вулії або в шпару під стріхою, і потягти ті гроші. Звісно, се не вдоволило єго, а тільки заострило єго апетит, розширило бажаня, і тепер він від кількох днь тїшив себе фантастичною надією, що єму вдасть ся підглянути таку хвилю, коли о. Нестор вийде зі свого покою і забуде ключ у дверех. Вбігти бодай на хвилину до того заклятого покою при такій нагоді здавало ся єму верхом щастя. О. Нестор так пильно замикав ся, так дуже вистерігав ся впускати кого небу́дь із прислуги до свого покою, що Гади́на про те тільки й думав, як би то він, діставши ся там, обома руками загірбав гроші, котрі — бачилось єму, муєять там лежати зовсім на верха на столі, в шуфлядах, трохи що не по підлові. Двірська цивілізація встигла до тла здеморалізувати єго серце, але зовсім не побільшила, не розширила єго інтелігенції.

Вже вечір. В сто́долі зовсім темно, та й подвіре залите тіню дерев, слабо тільки освітлене догараючим блиском вечірнього неба. Тихо довкола. Гади́ні зовсім ніяково зробило ся лежати самому в сто́долі. Навіть боязко якось. Він поспішно вийшов на подвіре. Щось тягло єго

нишпорити довкола помешканя о. Нестора, котре з надвору виглядало як цілковита пустка. Ані звуку, ані голосу, ані сліду живої людини, тільки замкнені двері, позаширані і фіранками позаслонювані вікна ма- нять до себе як загадка, як нерозкрита тайна. Ступаючи на пальцях, хоч довкола було зовсім пусто, Гади́на підійшов до фіртки, що вела до саду і помаленьку відчинив єї, дуже стараючись, щоби ані клямка не брязнула, ані дверці не скригнули на старих, заржавілих завісах.

Та входячи в сад він майже лобом стукнув ся з садівником, що вмів також так нечутно швирияти і так як коли б дожидав єго за фірткою.

— Ай! — скрикнув Гади́на, переляканий несподіваною появою садівника, та зараз отямив ся пізнавши єго. — То ви, садівнику?

— Та я.

— Що, може є хто в саді?

— Ні, я так. Та от шукаю молотка. Ти не бачив єго?

— Якого молотка?

— Та мого. Я тут мав свій молоток — треба то лату прибити, то що. Ще нині в полудне я мав єгс, лежав отут на улію. А тепер я похопив ся, за ним — нема.

— Я не бачив. Та ви тут весь день, то ви повинні би скорше бачити, хто тут був такий, що би міг єго взяти.

— Та хто тут був? Я нікого не бачив. Недавно ось пані була. Ну, та чень би пані на мій молоток не лакомила ся. А в тім... Здає ся, що як вона ось туди ходила, то єго вже не було. Мусить так, що не було! Бо я сидів у буді і дивив ся сюди. Як би був тут молоток лежав, то я був би єго побачив.

— Тут сьогодні Цвях вештав ся рано — ви єго бачили?

— Ні, не бачив. Але рано я ще мав молоток.

— Е, хто знає, може він і пізнійше був?

— Хіба би тоді, як я був на обіді.

— А ви гадаєте, що не міг бути? Таже він мече собою всюди як дідько. Де єго не псеієш, там він уродить ся.

— Ну, та на що би єму молотка?

— О, не знаєте злодія? Занесе до коршми: бодай келішок горівки — єму й то добро.

— А міні шкода! Господь би його побив! А в тім — по що я клину? Може то й не він?

І садівник, побожний чоловік, перехрестив ся і бубонячи молитву потяг до своєї буди, лишаючи Гади́ну самого. Сей також уже й не думав про садівника. Єго очі і думки обернули ся знов до помешканя о. Нестора. Єму забажало ся дуже обійти тихесенько по за углом і заглянути в те вікно, що виходило в сад не з передпокою, але з самого покою о. Нестора.

Він уже знітив ся, скулив ся, щоби повзти поміж корчі малиннику, що в тім місці притикали до стіни будинку, коли почув за собою різкий, знайомий голос:

— А ти злодію огняний, куди настрив ся лізти, га? Чи хочеш бідного садівника окривдити? А, щоб тобі руки покривило! Щоб тобі язик колбм у роті став, скоро тільки тих крадених вишень покоштуеш! Чи мало ти ще їх накрив ся? Не досить тобі? А щоб тебе раз розперло та розсадило!

Гадина випростував ся і надармо махаючи руками силував ся втихомирити Гапку. Далі мало що не крикнув, щоби перервати невдержимі лотоки єї красномовства:

— Та вітряче теркітливий! Стій! Чого розтеркотата ся? Чи то я сова, чи кіт, щоб я в ночі на вишні йшов? От іще одуріла жінка! Я власне балакав з садівником, то він просив мене, щоб я сею стороною обійшов сад, чи не закрив ся та не сховав ся де тут який непотрібний пташок.

— Ой, брешеш, Гадино, брешеш! Так брешеш, аж тобі з під носа курить ся, — мовила Гапка, та вже ласкавійшим голосом.

— Не віриш, то йди сама запитай садівника! — сміло мовив Гадина.

— Та хіба моє діло! — обурилась Гапка. — Хоче садівник з тобою змову мати, то як собі хоче. Хоче песом доробити ся, а вовком овець дощильнувати ся — его воля. Не моє просе, не мої воробці, не буду виганяти! Ну, йди, йди на зломану голову, куди еси намірив ся! Вже я маю в Бозі надію, що тої гиляки, на котрій маеш повиснути, ніяким світом не минеш! Сам на неї наскочии! Сам хіть голову в зацморк устроииш!

Тим братолюбним пророцтвом Гапка попрощала Гадину і пішла через фіртку на подвіре.

— Дай Боже й тобі! Дай Боже й тобі те саме, що другим зийиш! — крикнув їй у слід Гадина, пасучи очима крізь шпару в пардані, куди вона піде. Гапка направилаь було до кухні, але бачучи, що кем темно і нема нікого, потюпала далі, до покойів пані Олімпії. Гадина знав, що не заставши пані в покою Гапка сяде на порозі і буде ждати на неї; від садівника чув, що пані перед хвилию була в саду; значить, певно через сад вийшла в поле, на сіножать, де вона любить нераз прохажувати ся до пізної ночі. Значить — пора добра. Тепер чень ніхто не перешкодить. А Гадині страх хотіло ся коли не підглянути, то бодай підслухати, що діє ся тепер у покою о. Нестора. Чи спить він, чи ще ходить по покою, чи сидить та гроші рахує? І він скуливши ся у двоє поповз корчами та високою травою до рога офіцини, потім по під стіну до другого рога, обійшов его і тихесенько-тихесенько, мов кицька по бантині, поповз до вікна.

Вікно було заперте і заслонене, та все таки крізь заслону видно було, що в покою світить ся. Значить, о. Нестор ще не спав. Ціка-

вість Гадини заострилася в двоє. Що то він робить? Він устав, нахилився до стіни, приляг ухом до рами вікна і слухав. Довгу хвилину не чути було нічогосінько. Здавалось, що в покою нема живої душі. Та от почувся шелест перевертаних карток, далі стук чогось о стіл, немов у кого випала з рук оправлена книжка. Зітхане, приглушене воркотане. Знов шелест. Гуркіт відсуваного крісла — і нараз, мов грім, що раптом перериває нічну тишу, почулося сильне стукане до дверей передпокою. О. Нестор аж скрикнув:

— Ой Господи! А се що таке?

Стукане повторилося, ще сильніше. Потім почувся голос:

— Прошу єгомостя! Прошу єгомостя!

О. Нестор встав і зробив кілька кроків. По стуку чобіт Гадина пізнав, що він був ще обутий, значить, ще не роздягався.

— Хто... хто там? — видимо з трудом видобуваючи з груди голос запитав о. Нестор.

— Та я, Деменюк. Прошу отворити. Я тільки на хвилину.

О. Нестор пішов одчиняти двері. В передпокою було мабуть темно, бо за хвилину о. Нестор ураз із Деменюком вернув до покою.

— Що там у тебе, Юрку? Ти чогось перестрашений!

— Боюсь, єгомость, чи не яке нещасте сталося.

— Або що таке?

— Маланки десь нема.

— Як то нема?

— Від полудня, як з ваги говорила, а потім вийшла з дому, так і пропала.

— Ну, Юрку, що ти говориш? Де могла пропасти? Певно десь у селі, у якої посестри.

— Нема, єгомость. Я оббігав мало не пів села, Максим також бігає цілий вечір — ніхто її в селі не бачив.

— Ну, то може до міста пішла — адже вона часом у неділю ходить до міста!

— Так, але завжди каже: там і там іду, тоді а тоді прийду. А нині нікому нічого не сказавши зібралася тай пішла.

— Як зібралася?

— Ти властиво й не збиралася. В чім у хаті була, в тім і пішла. Ковалиха каже, що з хати вийшла в город, а з города через перелаз на стежку. Там від них дві стежки є: одна загумінкам в село, а друга в поле. Отже не знати, котрою вона пішла. Тільки в селі ніхто її не бачив.

— Га, то може де в полі ходить.

— Та щож би вона в полі робила цілий день? Чому б досі не вертала? Тай ще одно, єгомость! Нині неділя, всюди по полі люде снують ся, хтось би прецінь був її видів.

— Ну, ну, Юрку, нема ту ще чого так дуже бояти ся. Адже не між вовки пішла! Може де в лісі на ягодах засиділа ся. Ще ж не пізна година. Хто знає, може вона вже в тій хвили дома є.

— Господь би з єгомостя говорив! — троха успокоєний мовив Деменюк, — та я про те боюсь! Одного боюсь...

— Чого, Юрку?

— Щоб вона на фільварок не зайшла.

— На фільварок? Щож би то було таке страшне?

— Ой, єгомосьть! Боюсь я того панича! Воліла б моя дитина нині вмерти — хоч вона одна у мене і ви знаєте, як єї люблю, — ніж би мав отой панич над нею насміяти ся!

— Ну, що ви, Юрку! Бог з вами! Адже Маланка не дитина!

— Ой дитина, єгомосьть! Добра серцем, не знає людської злости, одурити єї не тяжко. Але не дай Господи чи то паничеви, чи кому небудь зробити їй кривду!

Голос Деменюка був здержаний, але Гади́на почув, як єму від тих слів мороз пробіг по за плечі. З уст Деменюка він таких слів ніколи ще не чув.

— Ну, бійте ся Бога, Юрку! Що се ви? Чи подоба вам таке говорити? Не бійте ся, Бог ласкав! Вашій Маланці нічого не стане ся!

— Дай то Боже! Але моє серце щось мов кліщами стискає. Біжу зараз до коваля, а коли єї ще нема, то біжу на фільварок.

— На фільварок? — здивував ся о. Нестэр. — А я би думав, що вам нема чого там бігти.

— Як то нема чого? Аджеж коли єї доси нема дома, то вона певно там.

— Зовсім не певно, Юрку! А ліпше ви лишіть ся ось тут, переночуйте сю ніч зо мною!

— З єгомосцем? — здивував ся Деменюк.

— Знаєте, Юрку, — мовив о. Нестор троха тихійше, — я таки надумав ся зараз завтра вибрати ся зовсім відси.

— До Гердера?

— Хоч би й до Гердера. Ні за що тут довше нелишу ся. Знаєте — тут голос єго ще більше понизив ся, так що Гади́на ледви міг єго дочути, — сьгодні мене знов обікрадено.

— Обікрадено! — скрикнув Деменюк і вдарив ся об поли руками.

— Тихо, Юрку! Силою витягла мене пані до себе, до гостей, і поки я там сидів, тут якийсь злодій у мене порядкував.

— І багато вам забрав?

— Паперів не рушав, тільки готових грошей що міг найти на борві, то забрав. Зо пять тисяч захарачив.

— Пять тисяч! Господи! — опять не вдержав ся і скрикнув Деменюк.

— Майже всю готівку, яку я мав, — якось слезливо-жалібно промовив о. Нестор.

— Але як же дістав ся сюди? — питав Деменюк. — Ви певно лишили двері не замкнені?

— Ні, Юрку! Двері я замкнув. Ключ був при мні.

— Значить, злодій замок розбив?

— Ні, коли я прийшов, двері були замкнені. Я мацнув до кішені — ключа при мні нема. Я вернув до покою, а ключ із моєї кішені випав був і лежав на софі засунений у кут. Тоді я відімкнув покій і побачив, що грошей нема.

— То може вікном уліз?

— І пані се каже. Та подумай лише, Юрку: котрим? Отсим від саду не вліз, бо закратоване.

— Е, такі то й крати! Невеличкий хлопець, отакий як Гадина, може влізти ся.

— А ще до того міні здає ся, що було защеplене з середини. Правда, пані потому казала, що воно відщеplене, але міні здає ся, що вона сама его відщепила. А тамтим вікном від подвіря також не вліз.

— А що ж каже пані?

— Вона від першої хвилі на Цвяха звернула.

— На Цвяха?

— Так. Каже, що то ніхто другий не зробив, тільки Цвях.

— А коли то так могло стати ся?

— Десь між шестою а семою годиною.

— Ну, егомось, в таких разі я могу запевнити вас, що Цвях сего не зробив.

— Запевнити? А ви відки се знаєте?

— Від самого війта. Цвях нині по полудни весь час був у коршмі, випив ся як штік, розпочав бійку так, що війт казав его заперти до арешту на цілу добу. Він певно й доси там сидить. Ні, Цвях сего певно не зробив.

О. Нестор довгу хвилю мовчав, мабуть силуячись розпугати оту округну загадку, що темною хмарою виринала перед ним. Потім зітхнув важко, мабуть почуваячи свою безсильність і промовив:

— Та вже хто там зробив, то зробив, а я бою ся.

— О, тепер егомось можуть бути безпечні! — сказав Деменюк. — Той, що се зробив, не швидко поважить ся другий раз до вас заглянути.

— Так ви думаєте?

— Сего я певний. Замкніть ся добре і не бійте ся нічого. Я ще на хвилю побіжу до Гердера, звідаю, чи є Маланка. Коли є, то верну зараз до вас.

— Добре, Юрку, добре! Вертай, бо міні самому чогось так моторшно, так страшно...

— Ні, ні, будьте безпечні! — поспішно мовив Деменюк і вийшов із покою. О. Нестор потюпав за ним. Гадина чув, як він двичі обернув ключ у замку а опісля вернув назад до свого покою. Ще хвилию стояв Гадина під вікном і слухав, як о. Нестор, ще раз важко зітхнувши, почав роздягати ся. У Гадини щось стисло за серце після тої підслуханої розмови. Щось немов важке розчароване і прочуте біди заворушилось у его душі. О. Нестора обкрадено! Хтось зручнійший від него поспішив ся, захарапчив усю готівку! Іменно „захарапчив“! Пять тисяч! Яка страшенна сума! І що найгірше, для него нічого вже не лишило ся! Завтра о. Нестор іде геть зо двора, значить, на будуще також нема надії! От тобі й на! От тобі ті блускучі вигляди, котрими він хвалив ся перед Параскою! Та се ще не все лихо. Отой проклятий Деменюк так собі, з доброго дива, кинув уже підозріне на него. А нуж не найдуть правдивого злодія, — готові справді его чіпнати ся! У Гадини не на жарти мурашки забігали по за плечима. Хоч невинний у винішній крадіжї, він все таки чув ся на стілько винним супроти о. Нестора, що — чув се добре — в разі запитаня не буде міг спокійно говорити. Вид жандарма від малку наповняв его несказаною трівогою, а щож доперва, коли такий жандарм підійде до него, з блискучим пірем на чакони, з карабіном і багнетом, коли почне накладати ему кайдани на руки, коли захоче „побалакати з ним“ сам на сам, то значить, вціднати его пару раз по за вуха або прикрутити ему на руках кайдани так тісно, щоб аж кров з поза ніхтів виступила. Гадина був дуже чутливий на біль, страшенно бояв ся бійки і знав наперед, що під самою загрозою бійки виговорить усе, що знає і чого не знає.

Серед таких важких та невеселих дум він виліз опять із корчів у сад, добрав ся на помацки до фіртки і вийшов на подвірє. Та тут опять він майже лобом стукнув ся о щось м'яке і трохи не скрикнув з переляку, коли те м'яке порушилось і обернуло ся до него лицем. Була се пані Олімпія, котра очевидно стояла притулена до паркана, плечима до фіртки.

— Хто тут? — запитала пані не голосно, та з притиском.

— Я, — ледто вишептав Гадина.

— Що за я?

— Гадина.

— Чого волочиш ся? Чому спати не йдеш? — строго, але внять таки не надто голосно говорила пані. — Не бій ся, завтра до роботи годі тебе добудити ся!

— Та йду вже, йду — буркнув Гадина і направив ся до кухні.

— А памятай собі, — мовила в слід ему пані, — завтра рано, скоро встанеш, викоси міні всі оті буряни тут перед вікном і довкола малинника! Кілько разів маю тобі се говорити?

Гадина мав охоту сказати їй, що вона ще ніколи доси не казала ему сего, але змовчав. Розказ пані в звязку з тими словами, які чув під вікно від о. Нестора, поразив его в саме серце. Що се нараз прийшло пані дм голови? По що власне завтра викосувати той бурян? Коли згляда малин, то косивши бурян тепер нічого малинам не поможеш, бои — оя

вже майже відійшли, а надто під вікном о. Нестора мали зовсім нема. Гадина довго перевертав ся на своїм тапчані в кухоннім присінку і не міг заснути. Він прислухував ся пильно нічним шелестам, та крім щебету соловіїв, крику сови та різкого, перериваного і незрозумілого балаканя кризь сон Ганки, що спала в кухні під вікном, не міг нічого розібрати. Параска спала у пані.

В присінку було горячо, мов у парни. Гадина не міг зснуги, перевертав ся з боку на бік. Він не думав ні о чім, не прислухував ся вже, дрімав, а про те від часу до часу перевертав ся на своїй твердій постелі. Вражіня внішнього світа ще доходили до него, але пів-сонний дух не міг уже привязувати їх до певного місця, держати в ладі. Границя між сном і дійсною правдою помалу-малу затирала ся чим раз більше. Увага спала зовсім, а свідомість безучастно, механічно реєструвала ще новоприбуваючі вражіня. Ось брязнув стиха ключ, повертаючись у замку, скригнули з легка двері — одні — другі, здасть ся й треті і четверті. Ось чути тихі-тихі кроки, немов хтось дуже осторожно ходить босо або в тихолавах по підлозі. Шах — шах — шах — і тихо. Потім знов шах — шах — шах — і нема. Де се? Чи то над ним, чи під ним, чи обік? Щось немов мелькнуло в его голові: певно гість якийсь почує в гостиннім покою, що притикає до присінка, але думка безсильна була прослідити, чи се правда, чи ні. Шах — шах — шах — і тихо. Шу-шу-шу, гу-гу-гу... Якісь шепти, якийсь ледво чутний гомін. А потім десь глибоко під землею довге, протяжне, жалібне стогнане: о-о-ох! о-о-ох! о-о-ох! Знов тихо. Знов стогнане, потім глухий стук, немов хтось улав з поду на тік, але десь далеко-далеко. Потім знов шах-шах-шах. Знов тихо. Потім довгий, різкий свист десь далеко-далеко. Фі-і-і-і! Чи то залізниця йде? Залізниця далеко, сюди не чути. Фі-і-і-і!

Се було остатнє напів-замітне вражінє, котре описіа, по кількох днях міг собі пригадати Гадина. При тім свисті, що тягнув ся, як єму здавалось, страшенно довго, рівно, тонко, мов мідяний дріт — таке вражінє, вражінє блискучого, прямого, безконечно довгого мідяного дрота завішеного в повітрі у него лишило ся після того свисту — він заснув зовсім і не чув уже нічого більше.

(Конець буде.)

Ів. Франко.

ном межу, то за ту страшну кривоприсягу мусить до року умерти. Міні навіть розказувано дотично того конкретні приміри.

Хотяй ще й тепер спори о межу не рідко рішають ся через „руську присягу“, то все-ж таки лучає ся се чим раз рідше, а за те чим раз частійше звивають сусіди против сусідів помочи цісарських судів в дорозі провізоріального процесу. І не дивниця, бо віра в над-природну санкцію „руської присяги“ чим раз більше ослабає, а екзекутівна власть цісарських судів має більшу силу і повагу, як опінія громади.

(Далі буде.)

Володимир Охримович.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

XI.

На фільварку у Адася панувало велике оживленє. В кухни горить огонь, варять і смажать, слуги та служниці бігають то за дровами то за водою, то до шніхліра, то до пивниці. В панських покоях світло, гамір. Там сидять гості дожидаючи вечері. Повернувши з підвечірку у пані графині вони ще поки було видно оглядали фільварок, заходили до ліса, любували ся з горбка заходячим сонцем, а тепер власне вернули до покойів, курили цигара і пили вино. Розмова йшла сим разом зовсім на інші теми, віж у пані графині. В товаристві були самі кавалери, тай ще одной компанії, люде молоді, котрих справи публичні в ґрунті річи обходили дуже мало і для котрих вони були тільки вигідними щєблями, по котрих доходить ся до гонорів, впливів, протекцій, значіня. Тож тут, в своїм тіснім кружку вони не потребували ставати на котурни і драпувати ся в тоги людових трібунів, — тут кождий виявляв без ніякої жєнади свої властиві: чутя і погляди. Розуміє ся, пан Калясантий був героєм розмови. Ще підчас проходу він висипав перед товариством цілі міхи своєї мудрости о расах коней, о штуці продаваня ліса на зруб, о тім як треба обходити ся з клопами, щоби удержати їх в послусі і залежности, і тепер власне кінчив свої глаголаня на сю тему.

Жите і слово. III.

— Бо властиво о що ходить? Цивілізація — се квітигк. Мужики — се гній, добрий тільки на те, щоби его соками кормили ся, на его плечех виростили пишні квітки — ми, репрезентанти цивілізації. Коли вони спротивлять ся сему призначеню, захочуть і собі ж бути квітками — о, pardon, тоді не тільки для нас не стане ґрунту, але весь край стане ся пустинею.

— Вони се самі знають, Кайцю, — мовив пан Еміль. — У них і приповідка така є: коли кождий схоче паном бути, то хто буде свині пас?

Тадзьо тим часом у другім покою, взявши під руку Адася, ходив з ним геть і назад і розмовляв притишеним голосом.

— Адась, тобі чогось не стає? Ти чогось маркітний?

— Я? — на пів здивованим, на пів трівожним голосом відмовив Адась. — Ані міні свить ся.

— Не крути! Передо мною не скриєш ся. Я ціле пополудне обсервую тебе. Ну, скажи, забракло монети? Не бій ся, се людська річ. У мене знайдеш в тім пункті повне співчуте.

— Співчуте?..

Адась знов видивив ся на Тадзя, хотів сказати, що він не потребує грошей, але далі поміркував щось і силуючи ся на спокійний тон додав:

— Е, що там, дрібниця! Моментально хибло міні, ну та я... Сьгодні йїду з вами до Львова, то вже там якось... А властиво, знаєш, не міні, а мамі потрібно.

— Ну, а довг в касині?

— Чорт би йїх побрав з касином! Заплачу, що маю робити.

— Ну, а кілька ж тобі треба? Знаєш, я тепер троха при грошах, що у мене не є звичайна річ. Та боюсь, що як будуть у мене, то швидко йїх не стане, то міг би я на короткий час тобі вигодити.

— О, спасибі тобі! — горячо промовив Адась, стискаючи его руку. — Міні так двісті гульденів вистарчило б на разі в повні. А за тиждень або два — на коли тобі треба буде?

— Думаю, що не швидше як за два тижні.

— От і гарно. За два тижні служу тобі.

Тадзьо виняв із портмонетки 200 гульденів десятками і дав Адасеві, почім вернув до товариства. Адась тим часом вийшов до сіней, заглянув до кухні і крикнув, щоби квапили ся з вечерею, потім обійшов подвірє, де крім одного львівського фіакра стояла злагоджена до дороги его таки бричка. Коні ще стояли в стайні і хрупали привялу конюшину.

Адась вернув до своїх гостей. Вони починали нудитись. Пан Калясантий силував ся забавляти йїх показуючи, як робить ся вольти з картами та оповідаючи різні картярські пригоди, але его оповідання не дуже займали товариство. Тадзьо насупившись ходив по покою, пан

Альфонс сидів у фотелю і курив цигаро за цигаром, а пан Еміль оглядав Адасеві стрільби і пістолети.

Подали в кінці вечерю і гумор молодих людей зараз підняв ся о цілу октаву. Розмова оживила ся, почались жарти і сміхи, навіть Адає повеселів, хоч що хвиля якось боязко позирав довкола, немов дождаючи от-от якоїсь неприємної вiсти. Після вечері внесли цілу батарею бутельок і Адає попросивши Талзя, щоби на кілька хвиль заступив місце господаря, перепросив гостей, що на хвилечку вийде, бо має одно пильне діло. Гості навіть не дуже звернули увагу на его вихід.

Нють паничі, забавляють ся. Шумить вино в головах, лунає їх голосний спів і з кожною хвилиною живіші, голосніші стають їх розмови. Дим від цигар синявими клубами стоїть під стелею, два лакеї Адасеві раз у раз відкорковують бутельки та наливають чарки.

— Як жеж ви тут живете в тій пустині? — обзиває ся пан Калясантий до одного з лакеїв. — Від села далеко, служниці якісь старі баби, — не вже так без молодих дівчат обходите ся?

— Радимо собі як можемо, прошу ясновельможного пана, — відповів лакей усміхаючись широкою усмішкою.

— Ну, як же собі радите? Ану скажи!

— А що! Тут по при фільварок сгехжа в ліс — і на гриби і на ягоди —

— Ага, а ви немов ва рогачці стоїте і мито збираєте від молодих дівчат.

— Ясновельможний пан, як бачу, розуміють сю річ.

— Ха, ха, ха! — голосно регоче ся пан Калясантий. — Ще я би, братку, не розумів! Го, го! Ну, але стій — ось порожний келишок. Налий собі вина і випий! Зараз!

Лакей не дав собі сего два рази казати.

— Ну, а панич ваш, пан Адає, — допитував пан Калясантий, — він любить так — за дівчатами?..

— Сего не знаю, прошу ясновельможного пана. Се не моя річ.

— Го, го, братку! Так міні не викрутиш ся. Не твоя річ? А як пан Адає каже: Мацьку — чи як тебе кличуть?

— Антін.

— Антоне, я хочу, щоби нині тота й тота дівчина до мене прийшла.

— У нас того нема, прошу ясновельможного пана. Не такий нарід.

— Он як! Не добрий нарід, кажеш? Не послухає?

— Ні.

— О, то кепсько. Але я тому не вірю, щоби пан Адає так таки — —

— Ну, Кайцю, — перервав сю індагацію Тадзьо, — досить того. Я вступаю місце господаря і не позволю, щоби по за его очима ти компромітував его перед его домашніми.

— Тадику! — зовсім уже підпилий балакав пан Калясантій. — Що тут за компромітація. Людська річ! Аджеж я певний, що наш дорогий, коханий, почтивий Адає і тут так само як у Львові не жиє монахом, а оті его старі служниці ще побільшують мое підозрінє. От тим то я, яко старий практик, рад би знати, як він собі радить.

— Із сего тобі не буде ніякої користи, — флегматично сказав пан Альфонс.

— Хто знає! Я припускаю, що він і тепер пішов десь на якусь rendez-vous з якою небудь Дафною або Хлоєю.

— Се дуже може бути, — задумчиво сказав пан Альфонс. — А справді, резолютний хлопець. Нас лишив і навіть не сказав, куди і по що йде!

— Отсе то хвалю! — не то проговорив, не то прокричав пан Калясантій. — В таких справах треба бути резолютним. По вояцки або по шляхецьки. Шах-мах і діло готове! Випиймо тимчасом Адаєве адоровлє! Niech żyje nam!

Всі встали з місць, підняли чарки і півняними голосами проспівали: Niech żyje nam! Але спів їх на половині такту урвав ся. В сусіднім покою, в котрім була Адаєва спальня, щось заворушилось, почув ся якийсь шелест, якусь буркотанє мов людини розбудженої з глибокого сну, а потім гомін кроків і голосне стуканє до дверей.

— А се що? — скрикнули нараз усі гості.

Стуканє повторило ся. Лакеї стояли зачудувані чи перелякані і жаден з них не поворухнув ся. Перший пан Еміль підбіг до дверей, до котрих з другого боку стукано. Двері були замкнені і ключ винятий.

— Де ключ від дверей? — запитав Еміль одного з лакеїв.

— Не знаю, прошу пана.

— Що значить: Не знаю? Руш ся, знайди, а не балакай дурниці!

Лакеї кинули ся сюди-туди і принесли кілька ключів, з котрих один придав ся до тих дверей.

— От цікаво, хто там який схований! — мовив пан Альфонс, від стола позираючи до дверей.

В отворених дверех спальні показала ся висока, струпка стать сільської дівчини. На пів сонними, на пів здивованими очима, очевидно ще не розуміючи гаразд, де се вона є, дівчина дивила ся на паничів, що побачивши єї всі збігли ся і цікаво приглядались їй.

— Ге, ге, ге, — скрикнув весело пан Калясантій. — От яка німфа стереже тут Адаєвих пенатів!

— От який монах наш шановний господар! — замітив з усміхом пан Еміль.

— Одно мусите панове признати, що смак у него несогірший і що ся красавиця справді варта, щоб нею заопікувати ся, — розсудливо промовив пан Альфонс.

Дівчина тимчасом усе ще стояла на порозі спальні, мов без тямки поводячи очима довкола і не мовлячи ані слова. Тадзьо обернув ся до одного з лакеїв.

— Слухай, — заптав его півголосом, — ти знаєш сю дівчину?

— Знаю, прошу ясного пана.

— Хто в на?

— Та тут із села, Маланка zove ся. Служить — —

— А, служниця! Ну, а панич із нею... тее то?

— Ні, прошу ясного пана. Я єі тут ніколи не видав.

— Ніколи не видав? А вині?

— І нині я не бачив, коли і як вона сюди ввійшла.

— Як то, ти не знав, що вона тут є?

— Ні, не знав.

— Ось що! А се що таке? Яким же способом вона сюди дістала ся?

— Не знаю, прошу ясного пана.

Тадзьо підійшов до Маланки і взяв єі за руку. Вона не супротивляла ся, а тільки обернула на него свої палкі, чорні очі, в котрих видно було якесь безсилне напруженє, немов би мозок єі, безвладний чимось, на дармо силував ся розрушатись і дійти до ладу з тим, що его окружало.

— Слухай дівчино, — мовив Тадзьо, — скажи нам, що ти тут робиш? Відки ти сюди дістала ся?

Маланка все ще вдивляла ся в панича. Та дотик его руки був немов першим товчком, що звів єі мозок у нормальний рух. Вона почала приходити до себе, почала розуміти, де вона. Та се протверезене не було для неї приємне. Бачучи себе в панськїм покою, при горючих лампах і серед кунки тих цікавих, на пів п'яних панів, вона страшенно перелякала ся. Вона зрозуміла, що проспала весь день до вечера, що запізнала ся до дому, та тільки одного не розуміла, як се стало ся, що вона після обїду і склянки вина, котрими почастував єі Адася, могла так твердо заснути, чога се голова у неї болить так страшенно і в роті чути такий поганий смак, і як се стало ся, що замісьць Адася вона опинила ся в товаристві отсих панів, а Адася десь зовсім нема.

— Ой Господи! — скрикнула вона і вирвала свою руку з руки Тадзя, — щож се я наробила! Я вже давно мусіла бути дома!

І вона зробила такий рух, немов би хотіла проміж панами пройти до дверей.

— Е, ні, серденько, так не можна, — крикнув Тадзьо. — Ти мусиш нам сказати, що ти тут робиш?

— Я? Я нічого... Я спала, — промовила Маланка.
 — Спала, спала. Але відки ти тут узяла ся? Як ти вийшла, що тебе ніхто з слуг не бачив?

— Я з паничем... Я прецінь не сама.
 — А, так ти з паничем! — скрикнув пан Калясантий. — Він тебе сам запровадив, чи ти добровільно прийшла?

Маланка видивила ся на него.
 — Ну, скажи, ти его дуже любиш, га? Чи ти тільки так до него прийшла, в гостину?

— Ти часто так приходиш сюди?
 — Ну, а як панича нема, то може би ти і з нами погостила ся? Така гарна дівчина, нам буде дуже приємно.

— Ну, Маланю, справді! — промовив Тадзьо. — Поки твій панич прийде, сядь собі ось тут з нами, випий ся вина! Гей, ти, хло, подай сюда келішки з вином!

— Нам усім! Нам усім! — крикнув пан Калясантий. — Усі випежо на здоровле гарної Малані — чи ти справді так називаєш ся, га? Гарне імя!

— Ну, Маланю, на, не бій ся нас! — приговорював пан Еміль, подаючи їй келішок з вином. — Панич зараз прийде, а ми его гості. Ну, чож ти так стоїш? На, бери і пий!

— Пустіть мене! — скрикнула нараз Маланка і прожогом кинула ся наперед, відсуваючи своїми крешкими руками на бік влазливих паничів. Пан Еміль похитнув ся і розлив вино на підлогу, а на пана Калясантія наскочила Маланка так сильно, що він відскочив аж до стіни і вилив на себе все вино не тільки з келішка, але і з бутельки, котру держав у лівій руці.

— Ах ти худобо неотесана! — скрикнув він, із сентиментально-слізливого тону відразу впадаючи в грубіянський, — а ти що робиш? Ми до тебе делікатне, а ти тручаєш ся? Що ти собі думаєш, що ти на толоці зі своїми парубками?

І він не думаючи довго замахнув ся і вдарив єї в лице. Маланка, котру в єї розгоні зупинили лакеї, зойкнула тихо і рванула ся опять, щоби вибігти з покою.

— Держіть єї! — кричав розлючений пан Калясантий. — Вона мабуть злодійка, покрала щось з панського покою.

— Сам ти злодій! — уся облившись ся полум'ям відповіла єму Маланка. — Пустіть мене! Чого ви хочете? Господи! Додай міні сили!

І вона добуваючи всіх сил пхнула одного з лакеїв до стіни так міцно, що той покотив ся на підлогу, а сама кинула ся до дверей, волочучи за собою другого. Та пан Калясантий, Тадзьо і Еміль заскочили їй дорогою.

— Ні, стій! Тепер не втечеш, — мовив до неї лагідно але рішучо Тадзьо. — Ми не можемо тебе пустити, поки панич не прийде.

Слуги говорять, що не бачили, як ти сюди входила, а панича бачили. Значить, се не може бути правда, щоб ти з паничем увійшла.

— Пустіть мене! Пустіть мене! — з сльозами в очах, важко дилучи благала Маланка.

В тій хвили лакей, що був упав на підлогу, зірвавши ся прискочив до неї і з злости вдарив її кулаком у карк.

— Ти негіднице! — скрикнув він. — Ти ще тут будеш шарпати ся? Чекай, ми тебе звяжемо і жандармам віддамо. Вони з тобою інакшу справу зроблять. Будеш ти не тої співати.

Ся погроза була для Маланки мов удар обуха в тімя. Вона з малку страшенно бояла ся жандармів і до тепер не могла ніколи на них глядіти без страху. Тож почувши, що єї хочуть віддати жандармам, вона відразу пригадала собі всі ті страхітя, які їй розповідано про жандармів. Їй мигнули в уяві кайдани, ланцюхи, карабіни з насадженими багнетами; а ось єї оковану ведуть селом, усі біжать на ню дивити ся, всі з неї глузують, матері показують єї дітям, а діти шепчуть, говорять, а далі кричать, верещать за нею: злодійка, злодійка! І вона зовсім стратила застанову, память, розвагу. Дикий страх довів єї майже до безумства. Вона почала кидатись, шарпатись, рвати ся, у одно повторяючи:

— Пустіть мене! Пустіть мене! Я не злодійка!

Почала ся коротка та шалена боротьба. Пять мужчин (бо пан Альфонс мовчки, з філософічним супокоем придивляв ся тій сцені) кілька минут моцувало ся з одною дівчиною. Вона вдарила одного лакея в лице так, що єму бризнула кров з носа, потім штовхнула в груди лицарського пана Калясантого, відірвала Тадзьови рукав від сурдута, а пана Еміля копнула ногою так сильно, що той з зойком повалив ся на крісло. Та в кінці удалось єї перемогти. Один лакей ухопив єї за праву руку і закрутив їй на хребет так сильно, що аж кість хруснула і Маланка з голосним окриком упала на коліна.

— Ти гадюко! Ти безпутнице! — люто кричав пан Калясантий хапаючи єї за коси і пригинаючи єї голову в низ. — Чекай лишень, ми тобі покажемо, як з нами бороти ся! Гей хлопці, вяжіть їй руки!

Лакеї моментально скрутили їй руки на плечех.

— Ведіть єї сюди! — командував далі проповідник шляхетського демократизму, показуючи двері спальні. Лакеї пхнули Маланку до спальні, в котрій було темно і тільки з сусідного покою доходив туди скісний стовп світла.

— Обшукайте єї, чи чога не вкрала, — командував він дальше і засвітивши в спальні свічку примкнув двері від покою. По хвили розляг ся зі спальні голосний крик Маланки — такий голосний та розпучливий, що прочі панове в покою аж здригнули ся.

— Кайцю, не роби дурниць! — скрикнув не рушаючи ся з місця пан Альфонс.

— Ну що ви скажете про таку відьму? — гнівно говорив Тадзо, оглядаючи свій розфалатаний рукав. — Адже єі справді варто прочити.

Пан Еміль усе ще сидів на фотелю держачи ся обома руками за живіт і загризаючи губи в болю.

— Ох! Та я б єі роздер! Я б єі — Адже се звір якийсь, не дівка!

В спальні крик утих, тільки чути було глухе шептанє, тихі проклятя пана Калясантого та важке сапанє Маланки. Паничі в покою замовкли і прислухували ся, їх лютість по малу втишувала ся, вертала ся холодніша розвага і в серці у кожного робило ся якось несмачно, а далі чим раз більше бридко і погано. Усі почули, що на їх очах, при їх помочи і співуділі стало ся ось тут щось таке дике та несурване, таке погане та огидне, що може важкою плямою впасти на ціле їх житє, одним замахом розбити всіх їх пляни і надії, що вони, перед хвилию ще весела і безжурна компанія, отсе неждано-негадано перебули одну з рішучих, фатальних і страшних хвиль свого житя. І як се стало ся? з чого се пішло? По що, для чого се так вийшло? Фатальна хвиля була така коротка, така незвичайна, ні з чим не звязана, ні чим не мотивована, що розум не вмів у першій хвилі впоратись з єі вражіннями, не вмів дійти до якого небудь ладу. Всі вони сиділи понурі і пригноблені, навіть пан Альфонс стратив свій філософічний спокій і кинувши в кут недопалене цигаро, скрикнув голосно, обернений до дверей спальні:

— Кайцю! Скажу тобі рішучо, що ти крайна худобина!

В тій хвилі з лускотом отворили ся двері покою, що вели з передпокою і в них показала ся постать старого, сивоголового мужика, без капелюха, з розвіяним довгим волосєм, босого, в короткім суконнім лейбику. Лице єго було образом тривоги і нерестрашу. Се був старий Деменюк.

— Моя дитина! моя дочка! Де моя дочка? — скрикнув він впадаючи до покою. — Де вона? Я чув єі крик — ще онтам, за городом бувши я чув, як вона кричала: Татку! Татку! Ратуйте! Скажіть панове, де вона? Де ви єі поділи?

В тій хвилі зі спальні роздало ся страшенне, проймаюче стогнанє, мов чоловіка що конає у страшних муках а при тім має щільно затканий рот і не може кричати. Деменюк мов ранений звір кинув ся туди, отворив двері, і бачучи, що там діє ся, заревів мов скажений, так що паничам здавало ся, немов увесь фільварок захитав ся в своїх основах від сєго нелюдського крику.

Потім голосний стук, немов би хто кинув міх житя з поду на землю, і глухий зойк пана Калясантого — потім довга, довга тиша переривана тільки якимсь шелестом, якимсь шептом та важким хлипанєм. Паничі сиділи мовчки на своїх місцях, тільки пан Альфонс неспосте-

режено на дальцях вийшов на подвіре і велів чим швидше запрягати коні. Потім отворили ся двері спальні и вийшов старий Деменюк, піддержуючи Маланку. Вона була смертельно бліда, єї прекрасна голова безсильно звисала на батькове рамя, а руки обіймали батькову шию. Не кажучи ані слова обоє вийшли геть з покою, а за хвилию були за обрубом фільварку, мов дві безтілесні тіни потонули в сумерці тихої, теплої літної ночі. Ще пару минут пройшло, і гості, не дочекавши ся Адася, посідали на фіакра і на Адаसेву бричку і веліли візникам йїхати як мога швидко. 233

В покою, де недавно перед тим відбули ся всі оті потрясаючі сцени, ще світило ся, лакеї мовчки робили порядок після недавньої сутолоки, коли нараз мовчки вийшов до покою Адась. Він був задиханий, мокрий від роси і також блідий як стіна. Та лакеї сего не звважали, бо й самі були збентежені і тремтіли на саму думку про те, до якого діла були помічниками.

— Що тут стало ся? — запитав Адась озираючись довкола.

— Ні... нічого... про... прошу ясно.. ного пана, — пробультів один лакей.

— Вони поїхали?

— Так

— Чому на мене не чекали? Що се значить ся? Відки тут такий непорядок? Ай!

Адась скрикнув се остатнє слово, немов би нараз наступив на остре скло і воно вбілось єму глибоко в босу ногу. А причиною сего викрику було те, що він побачив свою спальню отворену, ліжко збенжене, свічку засвічену, крісло перевернене.

— Що тут стало ся? Хлопці, говоріть зараз! Що тут було?

— Та... та... та нічого.. Щож би... мало...

Адась прискочив до одного з них мов у нападї скаженої люто-сти, захопив єго за груди і потрясши ним, безсильним зо страху, мов горсткою, крикнув єму над ухом.

— Мерзений! Зараз міні скажи, що тут було, а ні, то смерть твоя!

Лакей увесь тремтячи і ледви видушуючи з горла слово по слові оповів коротко що стало ся. Оповіданє се неначе сокирою підтяло Адася. 234

— Ідть спати! — сказав він лакеям, а сам по йїх відходї замкнув за ними двері. Потім сїв при столі на фотелю, де ще недавно сидів пан Альфонс. Сїв і впер очі в світло лампи, прислонене рожевим абажуром. Тонучи поглядом у тії світло-рожевії плямі, він сидів без думки, без руху, але й без сну, аж поки пляма не почала бліднути-бліднути, поки літнє сонце золотим колесом не викотило ся з пурпурової мраки і не зазірнуло крізь вікно до єго покою.

XII.

237 Та ми ще вернемось до тайн і чарів тої ночі.

Розливши ся безбережним морем по над землею і позапалювавши на небі незлічими свічечки на те тільки, щоби тим виразнійше показати, яка вона темна та глибока та густа, ніч пустилася на чари. Дмухнула по лугах і поріччях і покрила їх густими, сивими туманами пари, що стояли недвижно, мов незлічими полки готові в далекий похід. Широкою долонею погладила по ланах і полях, і колосисті лани жита і пшениці, похиливши ся з легким шелестом під тою долонею, потім піднесли ся в гору, випростували ся і стали тихо, недвижно, насторожившись, немов заперли в собі дух і слухають, що далі буде. Потім та стара чарівниця виняла з мішочка жменю золотого піску і кинула его в простір: розсипали ся золоті зернятка і почали літати докола, обережно, звільна пробіраючись крізь густі тіни та стовпи мраки, крутячись над млаковинами, підносячись у гору, то знов зупиняючись на хвилю на однім місці; се палахкотіли часті на торських багновинах блудні огники. Деякі з них, гуляючи по над сіножатями, забігали аж у панський сад, що густою, темною масою бовванів на склоні, — та тільки смілійші зважувались вверчувати ся глибше в ту темну гушавину на те тільки, щоби по кількох хвилях у ній згаснути. Та ніч сим не вдовольнила ся: Вона почала з великого мішка пригорщами брати грубий, кришталевий горох і розсипати его по землі. Тихо-тихо падав той горох на трави, на листки, на квітки, чіпляючись острих їх кінчиків, сточуючись у глибину їх барвистих чашечок, роздроблюючись на дрібнесенькі перли на шовкових волосочках, що встелювали листе деяких рослин, тут і там важко, чутно спадаючи з високого дерева в низ і вдаряючись о широку плахту лонуха.

Висипавши весь запас гороху-роси стара чарівниця стрепенула ся, — і по всій природі пройшла тиха дрож. Понесло холодом — ніжним та таким проймаючим, що, здасть ся, й старі дуби та лиця почули его і стрепенули своїми коронами, так що з них тисячі перелпосипали ся в низ. Замовкли соловії в гушавинах, вітер притаїв ся, так що чути було тихе капанє роси, немов із соток очей мірно та ненастанно капали незримі сльози. Десь не десь пролетів чорний жук, брєнєчи протяжно та мелявхотійно, мов далекий відгомін якоїсь журливої думки. І здавалось, що вся природа стихнула, замерла на момент в якімсь німім ожиданю.

А! Ось воно! Тихо-тихо скригнула фіртка, що вела з двора до саду і обережно ступаючи якась поява шмигнула крізь неї і мов вюн у болоті моментально потонула в темряві, що заповнювала сад. Потонула і немов зовсім пропала, розвіялась без шелесту, без сліду, так що садівник, котрий у своїй будці прокинув ся було при скрипі фіртки, надаремно напружив слух, щоб почути бодай найменший шелест у саду. Він ждав добру хвилю, але не чуючи нічого і чуючи надто хропінє пса, що спав тут же обік будки, заснув і собі ж. Тільки після яких десяти мінут темна поява, причаєна в пітьмі о яких десять кроків від

будки, тихенько поповзла далі, мов гадюка пробираючись крізь корчі і високі допухи. Виповвши з саду чорна поява випрямила ся, відітхнула, стрепенула ся, щоб стрясти з себе грубі краплі роси, що понависали у неї на волосю, на лиці, на руках і на одежі і бігцем пустила ся далі, стежкою попереk сіножати. Одним духом перебігла аж до містка, перекиненого через торецьку річку, та тут зупинила ся, виняла з під поли свого вбраня якийсь звиток чорного шматя, на помацки найшла коло містка здоровий камінь, вложила его в середину того звитка і міцно скрутивши звиток замахнула ся, щоби кинути его в воду. Та ні! Вона мабуть пригадала собі, що коло моста вода мілка і подумавши хвилюк пустила ся бігти в низ по при річку, бродячи по поясе у високій, мокрій траві. Пробігши так зо двісті кроків аж до місця, де річка закручувала ся і творила глибоку, корчами оброслу калабану, нічна поява швидко вкинула там свій пакунок і що духу побігла далі. Бігла якийсь часі доли річкою, потім перескочила єї в вузкому місці і скрутила під гору, до фільварку, на ниву засаджену картоплею. Якийсь час вона бігла бороздою, потім зупинила ся, присіла, слухала. Що се таке? Серед ниви немов щось ворухить ся? Чи то дикий какабан картоплю рве? Та ні, дикий кабан був би чорний, а се біле. Нічна поява почала тихо, помалу сунутись далі. Друга, біла поява, випростувалась на хвилюк — се була жінка, селянка, з мотиком в руці.

— Бестія! — буркнула чорна поява. — Ось де зайшла картоплю красти.

Та чорна поява не кинулась на злодійку, не гукала, не полохала єї, але тихесенько, хильцем, майже повзком пробирала ся далі, раз у раз трівожно озираючись. Ось біла поява опять схилила ся — чути єї сапанє і удари мотики о суху землю — ось пронеслось єї глибоке зіханє — якіє слова, чи то молитва чи проклятє — та нараз, що се? З недалекого гостинця донеслись нові голоси. Дуднять поспішні кроки по твердо втопаній стежці, чути важке розриваюче душу риданє, а далі слєва:

— Таточку! Таточку! Пустіть мене! Я не хочу жити! Я собі смерть загодію!

Се тонкий, дівочий голос говорить. А в відповідь єму старечий, розбитий голос:

— Дитино моя! Бог з тобою! Що ти говориш? Здай ся на Бога! Він бачив твою кривду, він єї помстить.

Чорна поява мов прикіпіла до місця, слухала не ворухнувшись, слухала довго ще, хоч ридюча дівчина і єї старий батько були вже далеко. І жінка, що крала картоплю, також чапіла скулившись, поки вони пройшли. Та не було їй сьгодні щастя. Ледво пройшли ті двоє, коли се заскрипіла брама в фільварку, роздав ся тушєт кінських копит, а по хвили дві брички заторохтіли гостинцем. Жінка опять схилила ся в низ, прилягла в борозду, та чорна поява чуючи той туркіт випрямила ся і не вважаючи на свою дотеперішню осторожність пустилась бігти в напрямі до гостинця, замахала руками і скрикнула що сили:

— Гей, гей!

— Ой Господи! Пропала я! — скрикнула в тій хвили жінка, що крада картоплю, і покинувши мішок і мотику пустила ся втікати доли нивою. Та крик чорної появи не зупинив тих що йїхали гостинцем. Брички поторохтіли до Торок, а коли жінка по якійсь хвили обернула ся, чи чорна поява біжить за нею, не бачила вже нікого на полі. Вся тремтячи во страху і стужі — вона була в одній сорочці і вся промочена росою — вона стояла ще якийсь час на місці мов остовпіла ловлячи ухом далекий туркіт бричок по селі, ще дальше гавканє собаки і ті неясні шелести літньої ночі, що видає сонна природа. Ось туркіт на хвилю затих а замість него роздав ся голосний, протяглий свист:

— Фіііі! Фі-фі-фіііі!

Тихо. Потім знов затуркотіли брички, та вже щораз тихійше, дальше, невизраїйше, поки туркіт йїх не зілляв ся з тими неясними шелестами літньої ночі, що видає сонна природа. Тоді жінка важко зітхнула, перехрестила ся і звільна, обережно почала повзти назад на те місце, де покинула свій мішок з картоплею і мотику. Чорна поява не забрала нічого, все лежало на своїм місці. Та жінка вже не всілювала ся копати. Вона поспішно вхопила мішок, завдала его собі на плечі, ввзяла мотику і оягь поповзла як могла швидше доли нивою аж до самого єї кінця. Дійшовши до кінця, вона не входячи на сіножать півперек загонів засаджених картоплею дійшла аж до гостинця і трі-возно озираючись та важко дишучи під вагою мішка поспішала до села. Дійшовши до кінця села вона оягь вїйшла з гостинця, щоб не йти серединою села, де єї могла побачити селова варта. Вона з трудом перелізла через рів і по під паркан, що обгороджував обїєсте коваля Гердера, стежкою поповзла на загумівки. Зупинила ся на хвилю, а далі заглянула крізь шпару в паркаві У Гердера ще світило ся, чути було якийсь гомін. Та ось пси загавкали, і жінка з картофлами не дожидала, поки вони вибіжать на стежку, але що духу поповзла далі, хрестячись та шепчучи отченаш.

Ось вона зупинила ся і скрутила в бік на вузьку стежечку, що вела до перелаазу; ось стогнучи почала перелізати через перелаз, не скидаючи мішка з плечей, коли се разом по тій же стежці, тільки з противного боку надбігла якась друга постать, задихана, перелякана, мов якимись незримиими страховищами гнааа і прожогом кинулась до того самого перелаазу, так нагло, що вдалилась о мішок з бараболями, що був на плечах у жінки.

— Йой, а се що? — скрикнула перелякана постать, зупиняючись.

— Господи! А се що? — в тій самій хвили скрикнула жінка і пустила мішок, котрий так і геинув ся під ноги переляканїй постаті.

— Се ти, Марто? — мовила перелякана постать.

— Ой Господи! Та се Цвях! — скрикнула жінка. — Що з тобою? Де був?

— Се відки бульба? — запитав Цвях, не відповідаючи на єї питаня, а беручи мішок собі на плечі.

— Коло фільварку накопала. Що було діяти? Чень же з голоду не будемо мерти. Але говори, куди тебе носить? Адже казали, що тебе вїйт до арешту замкнув.

— Та замкнув, дводушник, щоб ему мову замкнуло. Набили мене в коршмі, ще й до арешту замкнули в додатку. Ну, та що міні йїх арешт! Я виважив одну дошку в підлові і виліз. Але то байка. То пуста. А от що я тепер бачив — ой Господи, жінко! Що я тепер бачив!...

Він уже переліз був через перелаз. Згадавши про те, що він бачив перед хвилею, він увесь затрептів, скулив ся і притулив ся до жінки, мов перепуджена дитина. Голос его перед хвилею мало що не крикливий, тепер низив ся до ледви чутного шепту.

— Ну, що ти таке бачив? Чого трясеш ся?

— Ой жінко! Страшно подумати! Ходім до хати, я тут не можу...

— Та що таке? Говори бо!

— Ні, ні, ні! Ходім до хати. Знаєш, я був у дворі...

— Все тебе чогось до двора носить! Ей, чоловіче, чоловіче! Напिताєш ти собі знов якоїсь біди в тім дворі!...

— Та ні, ти лишень послухай! Адже я таке бачив!... Господи, та ти би на місці змерла, як би ти таке побачила. Ще доси дрож по мні проходить, коли про се погадаю. Ходім, ходім до хати! Живо, щоби нас тут хто не побачив!

І Цвях шугнув передом, а за ним поспішала его жінка, раз у раз хрестячи ся та шепчучи молитву.

Хата Цвяхів стояла на кінці довгого і вузкого як кишка города, в котрім були всего чотири широкі грядки. Хата була старенька, під соломкою, занедбана і давно не білена. Перед нею від гостинця стояли дві головаті та дупленаті верби, що служили заравом за стовпи, до котрих прикріплені були ворота. В хаті не світило ся. Діти спали. Цвях і Цвяхиха посідали на приспі.

— Ну, говори, що там таке ти бачив? — запитала Марта.

Цвях нахилив ся до неї, обняв єї голову лівою рукою, прихилив до себе і почав щось швидко, задихаючись та путаючись, шептати.

— Ой Господи! Та не може бути! Ой мати божа! — скрикувала Марта час від часу слухаючи его оповіданя. — Вїй ся Бога, чоловіче! Се не може бути! Ти пивий! Тобі приснило ся!

— Щоб мене свята земля не носила, коли хоч о-тічечко брешу! — кляв ся Цвях.

— І ти бачив усе? На власні очі?

— Кажу ж тобі, що бачив!

— Господи, Господи! Щож се таке? Що з того буде?

— Або я знаю!

Марта заломала руки глянувши на него.

— А я знаю! Ой, знаю, чоловіче, що буде! Все на тебе звальть! Всею ти будеш винен! За все ти відповідатимеш!

— Що? Я? — скрикнув Цвях мов ужалений. — Ну, що ти говориш? Як же се може бути, коли я нічого не винен?

— А от побачиш! Згадаєш моє слово! Ой Господи! Щож міні тоді робитоньки!

— Але жінко! Чого ти журиш ся, коли се не може бути. Адже я бачив —

— Воліли б тобі очи повилазати, щоб ти й світа божого не бачив, от що! — скрикнула жінка. — Волів ти каменем сидіти в тім арешті, де тебе посадили! Та гов! Тебе бачив хто, як ти тікав із арешту?

— Та хто мав мене бачити? Як би побачили, то гадаєш, що були б мене пустили?

— А ти міг би вернути там назад, так щоб також ніхто не побачив?

— Чому ні? Можу.

— Ну то знаєш що? Я тобі раджу і прошу тебе, милим Богом тебе закликаю: іди заразівінько там і влізь до арешту, лязь і спи аж до самого рана. А рано я прийду до тебе, принесу тобі їсти, то щоб я тебе застала ще сплячого, розумієш?

Цвях подумав хвилю, а далі зірвавши ся з місця сказав поспішно:

— Розумію! Добре ти міні радиш. Добраніч!

І не кажучи нічого більше він скулив ся в двоє і побіг огородом опять туди, відки перед хвилию прийшов. А жінка посидівши ще хвилию на приспї і прошептавши молитву пішла до хати і не передягаючись, в мокрій сорочці, лягла спати на дошках застелених клаптем соломи і грубою веретою. Та вона довго не могла заснути, обертала ся з боку на бік, раз у раз січучи зубами, важко зітхаючи та шепчучи молитви.

А стара чарівниця ніч бачила все те, чула все те, бачила й чула ще далеко більше. Не новина їй людські злочини, людські терпіння, людська тривога, та про те вона любить такі сцени, розєннає всі свої богаті чари, щоб додати таким сценам як найбільше дикої поезії, проймаючого жаху. Вона любить дразнити людей, підбуджувати їх фантазію і заповнювати єї тисячними урєвними страхітьами, більшими і страшнішими від дійсної дійсности. Вона як добрий режисєр дбає не тільки про зміст штуки, але також про декорації і костюми. І поки о тут, в тім тихім, темнім куточку землі мовчазливі, перелякани, налів свідомі актори відіграють страшну, кроваву драму і роблять усе що треба, щоби єї завязкою підготовити незвісну їм розвязку, чарівниця ніч тисячами таємних очей слідить за кожним їй кроком, зазирає їм у очи, в руки, в пазуху, в саму глибину душі, шепче їм до уха таємничі шепти, незрозумілі а такі страшні, що їй кров від них ледом стинає ся, воля чує ся немічною, вся душа мов тростина від вітру хилить ся за подувом таємного фаталізму. Пітьма довкола. Свічка меркоче мов догасаюче жите. Глибокі стогнаня проносять ся мов десь із під землі і потрясають не тільки душею людською, але здаєть ся й основами всієї природи. Горячково бігають актори кровавої драми, нишпорять за чимось, носять

щось, шепчуть щось, обдумують щось, міркують, радять ся, а все без звязку, без плану, мов у помішавю, мов під обухом. А коли зирнуть нараз по за себе, в тій бік, де би їм зовсім не треба глядіти, то бачуть притулене до темного вікна бліде, перелякане, знайоме, огидне лице несподіваного, непожданого свідка. Мертва хвиля мертвого перестрашу. Тихі шепти. Ще одні позирк — страшеного лица нема при вікні. На двір! — Нема нікого, не чути нічого! Се був привид, була мара, був жарт, страшливий жарт старої чарівниці ночі.

— Гі, гі, гі! Гу-у-у! — роздає ся нараз проразливий регіт тут же над їх ухами. Їх серця завмирають, кров збігає ся до серця, тіло холоне. Та по хвили груди підносять ся звільна, вертає притомність і застанова. Се сова, що має гніздо в дуплі старої липи. Се новий жарт старої чарівниці ночі.

— Патиком, патиком, патиком! Там тріс, там тріс! Туррр! Ці, ці, ці, ці, куїть!

Се соловейко щебече-примовляє на вишеньці, під самим вікном комнати, з котрої від часу до часу доходить до него глухе стогнане та харчане. Дрібна пташина не розуміє, що значать ті дикі тони, щебече-заливає ся, величає чудову літню ніч і меркотячі зорі і пахучі липи і дримаючі рожеві та білі квіти і оті легенькі хмарки, що залетіли далеко-далеко на схід і там уже починають наливати ся ледво замітним зеленковато-пурпуровим відтінком, першим признаком не близького ще сходу сонця. Від сеї хвилі всі чари ночі безсильні; сон найсильніше притулює до своїх грудей землю і всі грішних та бідних дітей, наводить бодай хвилевий супокій на їх душу, поки ранок розбудить їх до нового життя, до нових турбот, до нової праці і нового стражданя.

Ів. Франко.

(Конець першої часті.)

